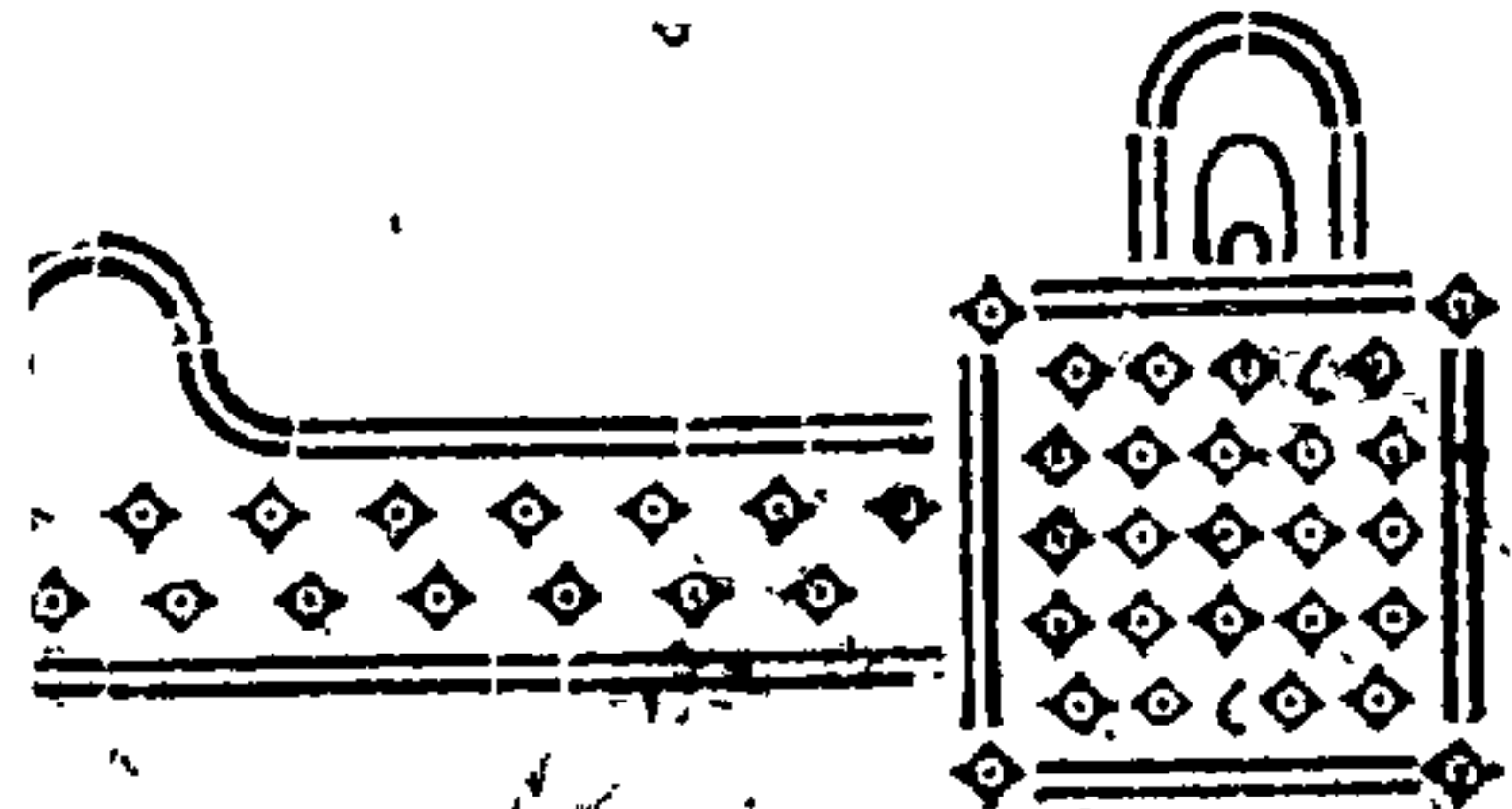


स. ग्रं. मं. ठाणं
निबंध
५०४



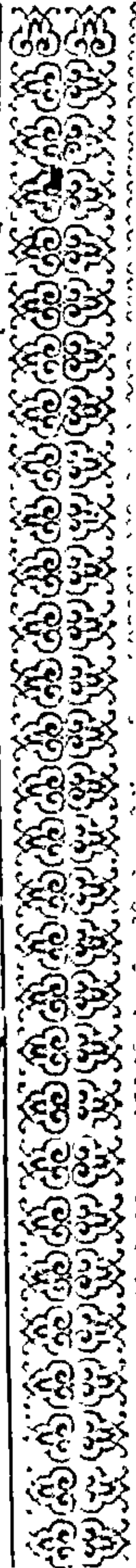
निबंधमालेचे स्वरूप

व कार्य.



लेखक,

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर.



नि 3

निबंधमालेचे स्वरूप व कार्य.

(विष्णुशास्त्री यांच्या संक्षिप्तचरित्रासह)

लेखक व प्रकाशक—

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर बी. ए.

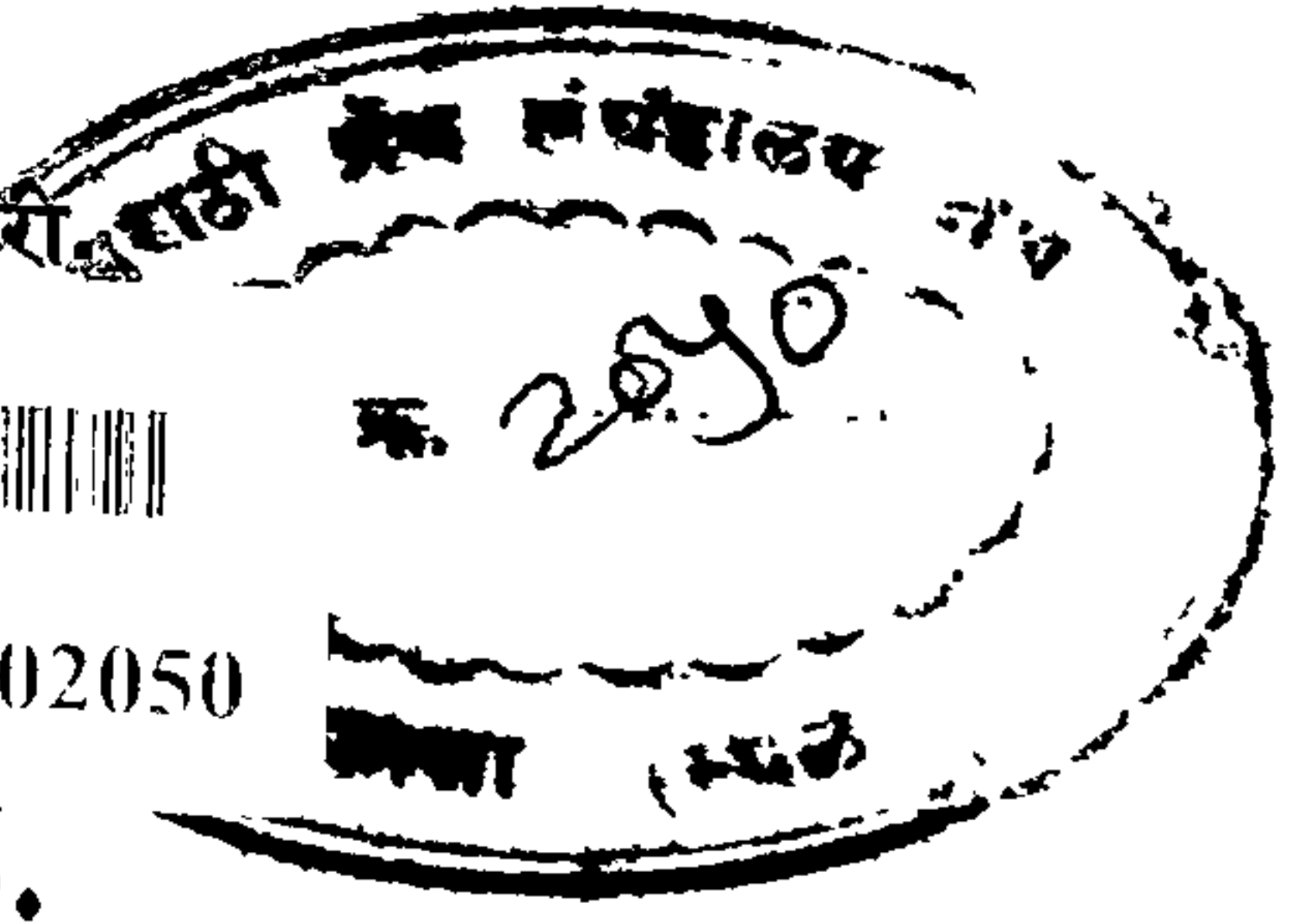
संपादक 'सुसुक्षु,' पुणे.

आवृत्ति दुसरी



REFBK-0002050

किं. ४१०.



प्रकाशक-लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर, यांनीं पुणे पेठ बुधवार,
मुमुक्षु कचेरीमध्ये प्रसिद्ध केले.

मुद्रक-लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे, यांनीं पुणे पेठ सदाशिव घ. नं.
३०० येथे आपल्या 'हनुमान्' छापखान्यांत छापिले. ६

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर.

जन्म:—पुणे, ता. २० मे १८५०.

निबंधमाला:—१८७४—१८८१.

मृत्यु:—पुणे ता. १७ मार्च १८८२.

१ सर्व साक्षर महाराष्ट्रीयं चटका लावून विष्णुशास्त्री चिपळूणकर १८८२ मध्ये आपल्या वयाच्या ३२ व्या वर्षी परलोको गेले. त्यानंतर चारच वर्षांनी माझा न्यू इंग्लिश स्कुलांत शिक्षणार्थ प्रवेश झाला. शाळा त्यावेळीं ऐन भरभराटीत आली होती. बळवंतराव टिळक, माधवराव नामजोशी, गोपाळराव आगरकर, वामनराव आपटे वगैरे नामांकित शिक्षक वरच्या वर्गास शिकवीत असत, पण यांचे सर्वांस नित्य दर्शन होत असून त्यांच्या संगतीने सारी शाळा स्वाभिमानाच्या वातावरणांत राहत होती. विष्णुशास्त्र्यांची मूर्ति शाळेत वावरत नव्हती तरी त्यांच्या गदद्यांचा व होळकरांचा वाडा (येथे तेव्हां न्यू स्कूल होते) सारा मून राहिला होता. शिक्षकांत शिकविण्याचा व विद्यार्थ्यांत शिक-चा विलक्षण उत्साह होता. गुरुशिष्यांत अत्यंत प्रेम व आपलेपणा ना. आमच्या शाळेसारखी शाळा नाही, आमच्या गुरुजींसारखे गुरुजी कोठे न हीत, येथल्यासारखे शिक्षण कोठेही मिळत नाही असा त्यांचा अभिमान विद्यार्थीवर्गांत वसत होता. विष्णुशास्त्री स्मृतिरूपाने शाळेच्या कार्याला स्फूर्ति देत होते व टिळक-आगरकरांसारखे स्फूर्तीचे प्रत्यक्ष डोळ्यांसमोर वावरत होते, त्यांच्या शिक्षणाचाही अनेकांस प्रभाव होत होता. त्यावेळच्या विद्यार्थीपणाचे स्मरणही आनंदप्रद व स्फूर्तिदायक होत असते. अशा त्या विद्यालयांत शिकत असतांना आमच्या विद्यालयाचे मूळ संस्थापक व चालक जे विष्णुशास्त्री त्यांच्या निबंधमालेची प्रथम ओळख मला १८८९ सालीं झाली. पुढील सालीं मॅट्रिक होण्या-ची निबंधमाला मी पांच वेळ वाचली. पुढे कॉलेजांत गेल्यावर निबंध-चे मूळ अंक मिळाले पाहिजेत अशी मनाला लालसा उत्पन्न होऊन

जुन्या बाजारांत अंकांसाठी मी कैक वर्षे खेटे घालीत असे. बुधवार— आदितवारच्या बाजारांत शोधतां शोधतां एकंदर ७२ अंक मला मिळाले, १२ अंक मिळाले नाहीत. 'निबंधमाला' म्हणून छापलेली जी प्रत मिळते तिच्यांत मुख्य निबंध तेवढे दिले आहेत, पण हे अससल अंक पाहिले तेव्हां किती तरी महत्त्वाचा मजकूर त्यांत राहून गेला आहे. असें आढळले. पत्रव्यवहार, सुभाषित, ग्रंथांवर टीका, विनोदमहदाख्यायिका, भाषापरि- ज्ञान, चमत्कारिक माहिती, उत्कृष्ट उतारे वगैरेवरून शास्त्रीबोवांची रसि- कता, बहुश्रुतपणा, बुद्धीची व्यापकता वगैरे अनेक गुणांवर ज्यास्त प्रकाश पडतो हे घ्यानांत आले व शास्त्रीबोवांसारखे पाडास आलेले दिव्य फळ घेऊन वेळीं गळून पडल्यामुळे महाराष्ट्र देशाची व मराठी भाषेची केवढी थोर हानि झाली याबद्दल मनास अत्यंत दुःख झाले व हा विचार मनांत आला कीं अजूनही होते. असो. १८९४ सालीं विष्णुशास्त्री यांचे कनिष्ठ बंधु लक्ष्मणराव यांनी त्यांचे चरित्र प्रसिद्ध केले. हे अर्वाचीन पद्धतीने लिहिले असून त्यांत, निःपक्षपातीपणाने लक्ष्मणरावांनी शास्त्रीबोवांच्या व त्यांच्या आनुषांगिक इतर जनांच्या गुणदोषांची चर्चा मोकळ्या मनाने केली आहे. सदर चरित्रग्रंथ अतिशयोक्तिदोषरहित असून मोठा रमणीय झाला आहे. पुण्यास विष्णुशास्त्री यांच्या पुण्यतिथीनिमित्त दरसाल एक समारंभ होऊन त्यांत कोणाचे तरी व्याख्यान होत असते. १९०४ सालीं मला व्याख्या- नासाठी बोलावण्यांत आले. मी तेवेळीं पंढरपुरास मोरोपंतांची कविता मूळावरून वाचण्यांत व त्यांच्या चरित्राची साधनें जुळविण्यांत गुंतलो होतो. तरी शास्त्रीबोवांविषयींची आपली पूज्यबुद्धि व्यक्त करण्याची संधी गमा- वणें मला उचित वाटले नाही. त्या प्रसंगासाठीं मी 'निबंधमालेचे स्वरूप व कार्य' हा टीकालेख लिहून पुण्यास लोकांपुढे वाचला. बळवंतराव टिळक सभेचे अध्यक्ष होते. सर्व निबंध तसाच प्रसिद्ध करण्यास त्यांनीं मला दुसरे दिवशीं सांगतले. तो निबंध मुंबईच्या 'श्रीसरस्वतीमंदिर' नामक पुस्तकांत तेच वेळीं प्रसिद्ध झाला व आज १८ वर्षांनीं पुन्हा तो स्वतंत्र पुस्तक- रूपाने मी मराठी वाचकांस बहुधा जशाचा तसाच सादर करित आहे.

२ विष्णुशास्त्री चिपळोणकर यांचे पूर्वज रत्नागिरी जिल्ह्यांतील पांजस

गांवचे राहणारे. त्यांचे पांचवे पूर्वज महादाजीपंत यांनी त्र्यंबकेश्वराजवळचा जो श्रीहर्ष किल्ला त्याचो फडाणिशी मिळविली. ती त्यांचे पुत्र त्र्यंबकपंत व कृष्णाजीपंत यांजकडे चालली. इ. स. १८०२ मध्ये पुण्यांत होळकर-दंगा झाला त्यावेळीं त्यांची फडाणिशी जाऊन त्र्यंबकपंताचे पुत्र हरिपंत हे पुण्यास आले. हे विष्णुशास्त्रीबोवांचे आज्ञे-यांची अत्यंत गरीबी होती. हे रावबाजीचे बंधु चिमणाजी आप्पा यांचे जवळ शागीर्द म्हणून राहिले. इ. स. १८१८ मध्ये पेशवाई संपून आप्पा बाजीरावाबरोबर ब्रह्मावर्तस गेल्यावर त्यांनी पुण्यांत लहानसें अफूचें दुकान चालवून आपल्या गुजराणा कसावसा चालविला. त्यांच्या पोटी इ. स. १८२४ मध्ये कृष्णशास्त्री जन्मले. हे पुढे अत्यंत बुद्धिमान् व विद्याव्यासंगी निघाले. त्यावेळीं पुण्यास मोरशास्त्री साठे म्हणून एक मोठे प्रस्थ होते. त्यांजपार्शी यांनी प्राचीन शास्त्रांचे अभ्यास केले. मोरशास्त्री यांचे पट्टशिष्य म्हणजे कृष्णशास्त्री. त्यांना आपल्या शिष्याचा मोठा अभिमान वाटे व त्याचा उत्कर्ष व्हावा अशी त्यांची प्रेमातुरता होती. त्यांनी एकदा ठिकठिकाणच्या विद्वानांस व शास्त्रीपंडितांस पुण्यास बोलावून घेतले व एक मोठी सभा भरविली. त्या सभेत या गुरुशिष्यांचा पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष झाला. वादांत शिष्यानें गुरूस पराभूत केले. मोरशास्त्री मोठे उदार मनाचे होते. 'शिष्यादिच्छेत्पराजयम्' या न्यायाने भर सभेत आपला पराभव आपल्या शिष्यानें केला हे पाहून त्यांस आनंदाश्रु आले आणि 'माझ्या विद्येची सार्थकता झाली' असे म्हणून त्यांनी आपल्या अंगावरची शाल कृष्णशास्त्री यांचे अंगावर घातली व त्यांस 'बृहस्पति' ही पदवी सर्व लोकांसमक्ष दिली.

३ आणि कृष्णशास्त्री खरोखरच 'बृहस्पति' निघाले ! 'या उप्पर खाद्यावर शालजोडी टाकून हिंडण्यांत प्रतिष्ठा राहणार नाही व इंग्रजी विद्ये-शिवाय लोकांत बोज राहणार नाही म्हणून तूं या राजविद्येचा अभ्यास कर' अशी मोरशास्त्र्यांनी शिष्यास आज्ञा केली. त्याप्रमाणे कृष्णशास्त्री लवकरच इंग्रजी शिकून तिच्यांत निष्णात झाले व स्पेन्सरमिल्लचे ग्रंथही त्यांस लीलेनें समजू लागले. इ. स. १८४८ च्या सुमारास पुण्यास इंग्रजी शाळा सरकारनें काढली व कृष्णशास्त्री शाळाखात्यांत जे शिरले ते अनेक

बढत्या घेत घेत अखेरपर्यंत त्यांतच सरकारी नोकरी धरून राहिले. प्रथम वेदाध्ययन; नंतर शास्त्राध्ययन व त्यापुढे इंग्रजी विद्येचा अभ्यास करून शास्त्रीबोवा पुण्यास तत्कालीन विद्वानांत श्रेष्ठपद पावले. आश्चर्याची गोष्ट की एवढा विद्वान् व सुबुद्ध पुरुष पण त्याचे आचरण धड राहिले नाही ! त्यांना दोन पुत्र व एक कन्या झाली. विष्णुशास्त्री हे शास्त्रीबोवांचे ज्येष्ठ पुत्र व त्यांचा जन्म पुण्यास ता० २० मे १८५० रोजी झाला. वडिलांचा कित्ता त्यांनी विद्वत्तेच्या बाबींशिवाय इतर कोणत्याही बाबींत गिरवला नाही ! त्यांचे लाड त्यांच्या आज्ञाआज्ञांनी पाळले व त्यांच्याच बाळबोध वळणाचा व संगतीचा त्यांच्यावर चांगला परिणाम झाला. कृष्णशास्त्री हे चौरस विद्वान् होते. त्यांनी मराठीत बरीच ग्रंथरचना केली, मात्र ती बहुतेक भाषांतररूप आहे. ' अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह', अरबी भाषेतील सुरस ग्रंथ, साक्रेटीसाचे चरित्र, रासेलसचे 'भाषांतर' हे त्यांचे गद्य ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. त्यांची ' पद्यरत्नावलि ' ही सरस आहे. त्यांचे व्याकरणावरील निबंधही सर्वमान्य आहेत. त्यांची भाषांतरे मात्र अतिशय सुबोध व सामान्य वाचकांस सहज समजण्यासारखी आहेत. मराठी भाषेला त्यांनी त्यावेळीं चांगले वळण लावले. कृष्णशास्त्र्यांचे भाषांतर भाषांतर असेल असे वाटत सुद्धा नाही. विद्वत्ता व मराठी भाषेचे प्रभुत्व या गुणांत कृष्णशास्त्री हे चिरंजीवापेक्षा खरोखरीच वरचढ आहेत; तथापि स्वातंत्र्यप्राप्ति, स्व-देभाभिमान व कर्तृत्वशक्ति या आपल्या अंगच्या लोकोपकारक गुणांमुळे विष्णुशास्त्री महाराष्ट्राच्या इतिहासांत चिरंजीवपद पावले आहेत.

४ विष्णुशास्त्री यांस उजळणी व लिहिणे वाचणे घरीच शिकविल्यावर व २।३ मराठी शाळांतून फिरवल्यावर इ० स० १८६१ साली पूना हायस्कूलांत घातले. शाळेत ' यांची वागणूक नियमित, अभ्यासी, गरीब व निबोली असे. ' तेथे कृष्णशास्त्री वैजापूरकर म्हणून एक संस्कृत शास्त्री असत, त्यांजपासून विष्णुशास्त्री संस्कृत शिकले व यांना संस्कृतची गोडी त्यांच्या संगतीत लागली. यांचे घरचे समवयस्क विद्यार्थी म्हणजे यांचे चुलते सितारामपंत व कनिष्ठ बंधु लक्ष्मणराव. विष्णुशास्त्री यांना फारसे

कोणांत मिसळायला व बोलायला नको होतें, तरी पण त्यांत माणुस-
घाणेपणा नव्हता. आपला अभ्यास बरा कीं आपण बरें असा त्यांचा
स्वभाव होता. लांबूनलांबून दुसऱ्यांची थडामस्करि किंवा विनोद चालला
असला तर मुकाट्याने पाहून आपले आपल्याच ठिकाणीं ते रिझत असत.
कोणीं पुसल्यास मात्र ते आपला अभ्यास संभाळून त्यास मदत करीत. या-
प्रमाणें क्रम चालला असतां ते १८६५ मध्ये मॅट्रिकची परीक्षा पास झाले.
लगेच त्यांस पूनाकॉलेज (डेकन कॉलेज) मध्ये घालण्यांत आले. तेथें
त्यावेळीं प्रख्यात इंग्रज कवि जो वडस्वर्थ त्याचे नातु हे प्रिन्सिपाल
असून प्रो. कीलहार्न, केरोपंत नाना छत्रे, अनंतशास्त्री पेंढारकर हे नामां-
कित शिक्षक असत. प्रि. वडस्वर्थ हे फार विद्वान् व आस्थेवाईक असून
विद्यार्थ्यांना ज्ञानार्जनाची खरी गोडी लागावी यासाठीं ते मनःपूर्वक झटत.
परीक्षा पास होण्यासाठीं हपापलेला कोणी भाडेत्री विद्यार्थी पाहिला कीं
ते त्याची चांगली खरडपट्टी काढीत. केरोपंत छत्रे हे तर सर्व विद्यार्थ्यांना
अत्यंत प्रिय असत. केरोपंतांसारखा विद्यार्थ्यांत खोल बुड्या मारणारा,
निगर्वी, शांत, सुस्वभावी, प्रेमळ व परोपकारी शिक्षक कोणी झालाच
नसेल. विष्णुशास्त्र्यांच्या चरित्रग्रंथांत त्यांचें वर्णन आलेच आहे, पण
त्यांचे दुसरे शिष्य (व माझे गुरु) गोपाळराव आगरकर यांच्या तोंडू-
नही त्यांच्या सौजन्याच्या अनेक गोष्टी माझ्या ऐकण्यांत आल्या आहेत.
अशा उत्तम गुरूचा सहवास विष्णुशास्त्र्यासारख्या गुणज्ञ तरुणास झाला
हें त्यांचें भाग्यच होय. कॉलेजांतल्याशिवाय त्यांना घरीं जें शिक्षण
मिळें तेंही थोड्यांनाच मिळणारें आहे. कृष्णशास्त्र्यांना भेटायला घरीं अनेक
पंडित येत त्यावेळीं त्यांचा होणारा संवाद ह्यांना आयता ऐकायला सांपडे.
शिवाय कृष्णशास्त्री हे दक्षिणाप्रार्ज कमीटीचे रिह्यायजर असल्यामुळे
त्यांजकडे अनेक मराठी ग्रंथ तपासायला येत असत, ते ग्रंथ व त्यावरील
परीक्षणही विष्णुशास्त्र्यांना ऐतें वाचायला मिळें. त्यांचा घरचा ग्रंथसंग्रहही
चांगला होता. ' सर्वसंग्रह ' मासिकांत तेव्हां वामन, मुक्तेश्वर व मोरोपंत
यांची कविता छापून येत असे, ती व दादोबा पांडुरंगांची केकावलविरील
' यशोदापांडुरंगी ' नामक टीकाही याचवेळीं पाहण्यांत येऊन विष्णु-

शास्त्र्यांना मराठी कवितेची गोडी लागली. १८६७ साली पुण्यांत पन्हाळकर बोवा नामक एक वैराग्यशील हरिदास आले होते. त्यांची वर्षभर कीर्तने झाली. विष्णुशास्त्री नियमाने ती कीर्तने ऐकण्यास जात. बोवांचा भर गायनवादनावर विशेष नव्हता; तर त्यांची वाणी रसाळ व वक्तृत्वपूर्ण असून मराठीतील उत्तम आर्या, श्लोक, पदे वगैरे त्यांच्या तोंडून अतिशय निघत. विष्णुशास्त्र्यासारख्या मार्मिक व भावनाप्रधान तरुणावर त्यांच्या कीर्तनाचा ठसा चांगला उमटला. इंग्रजी, संस्कृत व मराठी पुस्तकेही वाचण्याचा छंद त्यांना मनस्वी लागला. कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांत विद्याव्यासंगी असे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व प्रो. श्रीधरपंत जिन्सीवाले हे तेव्हां दोगळे निघाले. पुढे पाहिले ग्रंथरूपाने विख्यात झाले व दुसरे धर्म व इतिहास यांतील आपल्या वक्तृत्वपूर्ण व रसाळ व्याख्यानांनी उत्तम कळकळीचे वक्ते म्हणून महाराष्ट्रांत गाजून गेले. दोघेही समकालीन व समवयस्क होते. दोघांनाही स्वदेशाचा पूर्ण अभिमान होता. दोघेही उत्तम शीपाचे व करारी बाण्याचे होते. दोघेही पुढे लो० बळवंतराव टिळक यांना गुरुस्थानीय झाले. जिन्सीवाले याशिवाय विष्णुशास्त्र्यांचे कॉलेज मित्र म्हणजे विष्णु मोरेश्वर महाजनी व केरोपंतांचे पुत्र कोंडोपंत छत्रे हे होत. महाजनींशी यांचा मतभेद असूनही एकांत अधिक होत असे. महाजनी टापटिपीचे व सीध्या रस्त्याने जाणारे होते. शास्त्रीबोवांना गणित विषयाचा कंटाळा व अभ्यास सोडून बाहेरचे विविध ग्रंथ वाचण्याचा छंद अतिशय, यामुळे ते दोनदां परीक्षेत नापास होऊन मार्गे रेंगाळले, भाषाविषय व इतिहास हे त्यांचे आवडते विषय, तेव्हां यासंबंधाचे ग्रंथ त्यांनीं बहुत वाचले. मूळची बुद्धि तीव्र, तिला दृढ विद्याव्यासंगाने उजाळा मिळाला. विष्णुशास्त्री कॉलेजांत शिकत असतांनाच बापाने चालविलेल्या शालापत्रकांत त्यांनीं लेख लिहिण्यास आरंभ केला व ' रासेलस ' चें भाषांतर पुरे केलें.

५ पांच वर्षे कॉलेजांत राहूनही ते बी. ए. ची परीक्षा पास झाले नाहीत; तेव्हां त्यांनीं अव्यवस्थितपणाविषयी प्रसिद्ध असलेल्या बाबा गोखले यांच्या शाळेत नोकरी धरिली व दोन वर्षे तेथे काम केलें.

१८७१ चे अखेर ते एकदांचे बी. ए. झाले. याच साली वेणीसंहार नाटकाचा प्रयोग डेक्कन कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांनी केला त्यांत धर्मराजाची भूमिका विष्णुशास्त्र्यांकडे आली होती. राजा धर्म पितृतर्पण करीत आहे हा भाग आला, तेव्हां कृष्णशास्त्री समोर बसलेले पाहून श्रोत्यांस जरा मौज वाटली ! १८७३ साली कृष्णशास्त्र्यांचे वशिल्यानं विष्णुशास्त्री यांस, महादेव मोरेश्वर कुंटे पूना हायस्कूलचे हेडमास्तर असतांना, हायस्कुलांत उपशिक्षकाची नौकरी लागली. कुंटे यांचे व शास्त्रीबोवांचे कर्मीच पटले नाही. कुंटे यांची बुद्धि अधिक खोल व व्यापक, पण स्वभावांत आडदांडपणा फार, शास्त्रीबोवांच्या बुद्धींत ओज व देशप्रीति अधिक पण स्वभावांत मोकळेपणा कमी. कुंटे लेखक व वक्ते, शास्त्रीबोवा केवळ लेखक. एक फाजील बोलके व म्हणून मोकळे, दुसरे फाजील मौनी व म्हणून थोडे अधिक खुनशी. शास्त्रीबोवांच्या लेखणीच्या सपाट्यांत जो सांपडेल त्याला ते चारी मुंड्या चीत करीत, एरवीं त्यांच्यांत दुसरे बळ नव्हते. कुंड्यांच्या वर्तनांत तऱ्हेवाईकपणा होता, शास्त्रीबोवांची चालरीत सभ्यपणाची होती. कुंड्यांचे हाताखाली शास्त्रीबोवांस पांच वर्षे काढावीं लागलीं. यानंतर त्यांची बदली १८७८ चे प्रारंभी रत्नागिरी हायस्कुलांत झाली. तेथे ते १॥ वर्ष राहिले. ता. २० मे १८७८ रोजी कृष्णशास्त्री हे वयाच्या ५४ वे वर्षी चांगला लौकिक मिळवून व नांव मागे ठेवून गेले. ते नास्तिक होते असे म्हणावयास हरकत नाही. विष्णुशास्त्री यांस घरीं आस्तिकपणाचे व धर्माचे वळण यामुळे मुळींच लागले नाही. ते मिशनरी, बाटे व समाजिष्ट वगैरे लोकांशीं वाद करतांना हिंदु धर्माची कड वेऊन निकाराने भांडत, तथापि स्वदेशाभिमान हा त्यांचा स्वभावविशेष बनल्यामुळे स्वदेशाची भाषा, स्वदेशाचा इतिहास, स्वदेशाचे उद्योगधंदे यांविषयी त्यांस जसे प्रेम वाटे तसेच स्वदेशाचा धर्म म्हणून त्यांविषयीं वाटे. धर्माचा त्यांनीं कांहीं अभ्यास केला होता किंवा त्याविषयीं त्यांचे रहस्य करून प्रेम वाटत होते अशांतला भाग मुळींच नव्हता. लक्ष्मणरावांनीं चरित्रग्रंथांत विष्णुशास्त्र्यांविषयीं हेच मत दिले आहे व ते त्यांचे ग्रंथ पाहतां यथार्थ वाटते. निबंधमालेत कोठे कोठे मंगलाचरण करून देवाचे आभार मानले

आहेत, पण ते औपचारिक वाटतात. त्यांत रसिकता आहे पण धर्म-
 श्रद्धेचा, भक्तीचा जिव्हाळा त्यांत नाही. ज्ञानेश्वरमुकुंदराजापासून तो मो-
 रोपंतांपर्यंत मराठी संतकवींच्या वाणींत जो भगवत्प्रसादाचा रंग आहे
 जो धर्मनिष्ठेचा व भक्तीचा ओलावा आहे तो त्यांच्या हृदयांत नव्हता व
 लेखांतही उतरला नाही. त्यांचे सर्व भाव देशभक्तिप्रधान आहेत. ते
 बापासारखे नास्तिक नव्हते, मात्र धर्माचा औपचारिकपणा त्यांनीं सम्य-
 षणाने संभाळला आहे, विष्णुशास्त्रांच्या बहुतेक अनुयायांत हा उणेपणा
 तसाच उतरला असून त्यांच्या या नव्या संप्रदायांत स्वदेश व स्वभाषा यावि-
 षयीं उत्कट प्रेम पण स्वधर्माविषयीं उदासीनता व काचित् उपहासबुद्धि
 असा प्रकार दृष्टीस पडतो. कृष्णशास्त्री वारल्यावर विष्णुशास्त्री हे
 नौकरी सोडण्याच्या विचारास लागले. 'खाविंदचरणीं मिलिंदायमान
 होणाऱ्या' व 'रुपेरी बिडी' पायांत वागविणाऱ्या रावसाहेबरावबहा-
 दुरांवर त्यांनीं मालेत जागोजाग जे कोरडे ओढले आहेत त्यांवरून
 दास्यवृत्तीचा त्यांच्यासारख्या बाणेदार, करारी व निःस्पृह प्रकृतीच्या
 माणसाला केवढा तिटकारा होता हे दिसून येतच होते. त्यांनीं अखेर
 संधी सांपडतांच नौकरीचा राजिनामा दिला व पुण्यांत राहून राष्ट्रजागृतीचे
 अनेक उद्योग सुरू केले. टिळक व नामजोशी हे त्यांस प्रारंभापासून
 येऊन मिळाले व १८८० सालीं त्यांनीं न्यू इंग्लिश स्कूल उघडले.
 सहा महिन्यांतच ५०० विद्यार्थी शाळेत दाखल झाले. केसरी व मराठा
 हीं मराठी व इंग्रजी साप्ताहिके, किताबखाना, चित्रशाळा या संस्थाही
 त्यांनीं उभारल्या. किताबखान्याच्या कामांत त्यांना शाळिश्राम यांची
 मदत झाली, पुढे वासुदेवराव जोशीही मिळाले. शाळेला ६ महिन्यांनीं
 आगरकर व वर्षांतच वामनराव आपटे येऊन मिळाले. पहिल्या वर्षीं मॅट्रि-
 कला १६ विद्यार्थी बसले पैकीं १२ विद्यार्थी पास झाले व एकास जगन्नाथ शं-
 कर शेटची पहिली स्कॉलरशिप मिळाली. न्यू स्कूल भरभराटीच्या मार्गाला
 लागले. निबंधमालेचे ८४ अंक काढून शास्त्रीबोवांनीं ती बंद केली. वरील
 उद्योग संभाळून 'ग्रंथमाला' काढण्याचा त्यांचा बेत होता. शास्त्रीबोवा शाळे-
 तली नौकरी संभाळून निबंधमाला काढीत; पण ती वखतशीर निघत नसे,

अनेक अंक मागासत, मध्ये ४थ्या वर्षात ६ व ५व्यांत ६ अंक मागासले, तेव्हां ६० अंक निघाल्यावर १२ अंक मागे पडल्याचे पाहून संबंध वर्ष त्यांनीं गडप केले ! मासिकांचा नियमितपणा तेव्हां व आतांही पुष्कळांस संभाळवत नाही. त्यांत अनेक अडचणी येतात, हे खरे आहे. १८८० सालापासून त्यांच्या कामाचा व्याप वाढला. तो त्यांनीं मोठ्या हौसेने, उमेदीने व राष्ट्रहितबुद्धीने वाढविला. ' स्वतंत्र शाळा, स्वतंत्र वर्तमानपत्रे व स्वतंत्र छापखाना इ० नव्या सृष्टीत आम्ही येऊन पडलो ' याबद्दल त्यांना मोठा उल्हास वाटला व त्यांच्या हातून आपल्या देशाची यापुढे फारच मोठा कामगिरी झाली असती. पण १८८२ सालीं कोल्हापूर प्रकरणांत केसरीवर खटला झाला व त्या खटल्याचे धांदलींत असतांना शास्त्रीबोवा मार्चच्या १७ व्या तारखेस साऱ्या पुणे शहरास व महाराष्ट्रास शोकांत लोटून निजधामास गेले. त्यांच्या सर्व संस्था मरमरल्या आहेत.

६. आतां शास्त्रीबोवांची मुख्य कामगिरी म्हणजे त्यांची निबंध-माला, म्हणून मालेविषयीं चार शब्द लिहून पुरे करूं. मालेच्या ८४ अंकांत जे मुख्य निबंध आले ते पुढील अंकांत अनुक्रमाने आले आहेत:—

- १ मराठी भाषेची सांप्रतची स्थिति, अंक १
- २ प्रस्तुत मालेचा उद्देश, अंक २
- ३ विद्वत्त्व आणि कवित्व, अंक ३ व ४.
- ४ संपत्तीचा उपभोग, अंक ५. ५ इतिहास अंक ६।७।८.
- ६ भाषादूषण, अंक ९. ७ लेखनशुद्धि, अंक १०.
- ८ वाचन, अंक ११. ९ भाषांतर, अंक १२.
- १० लोकभ्रम, अंक १३।१४. ११ ग्रंथावर टीका, अंक १५.
- १२ गर्व, अंक १६. १३ वक्तृत्व, अंक १८।१९।२०।२१
२३।२५.
- १४ भाषापद्धति, अंक २६।२७. १५ इंग्रजी भाषा, अंक २८।
२९।३०।३२.
- १६ डॉक्टर जॉनसन, अंक ३३।३४।३५।३७।३९।४०।४१।४३.

आहेत, पण ते औपचारिक वाटतात. त्यांत रसिकता आहे पण धर्म-
 श्रद्धेचा, भक्तीचा जिव्हाळा त्यांत नाही. ज्ञानेश्वरमुकुंदराजापासून तों मो-
 रोपंतांपर्यंत मराठी संतकर्वांच्या वाणींत जो भगवत्प्रसादाचा रंग आहे
 जो धर्मनिष्ठेचा व भक्तीचा ओलावा आहे तो त्यांच्या हृदयांत नव्हता व
 लेखांतही उतरल नाही. त्यांचे सर्व भाव देशभक्तिप्रधान आहेत. ते
 बापासारखे नास्तिक नव्हते, मात्र धर्माचा औपचारिकपणा त्यांनीं सम्य-
 पणानें संभाळला आहे, विष्णुशास्त्रांच्या बहुतेक अनुयायांत हा उणेपणा
 तसाच उतरला असून त्यांच्या या नव्या संप्रदायांत स्वदेश व स्वभाषा यावि-
 षयीं उत्कट प्रेम पण स्वधर्माविषयीं उदासीनता व काचित् उपहासबुद्धि
 असा प्रकार दृष्टीस पडतो. कृष्णशास्त्री वारल्यावर विष्णुशास्त्री हे
 नौकरी सोडण्याच्या विचारास लागले. 'खाविंदचरणीं मिलिंदायमान
 होणाऱ्या' व 'रुपेरी बिडी' पायांत वागविणाऱ्या रावसाहेबरावबहा-
 दुरांवर त्यांनीं मालेंत जागोजाग जे कोरडे ओढले आहेत त्यांवरून
 दास्यवृत्तीचा त्यांच्यासारख्या बाणेदार, करारी व निःस्पृह प्रकृतीच्या
 माणसाला केवढा तिटकारा होता हे दिसून येतच होतें. त्यांनीं अखेर
 संधी सांपडतांच नौकरीचा राजिनामा दिला व पुण्यांत राहून राष्ट्रजागृतीचे
 अनेक उद्योग सुरू केले. टिळक व नामजोशी हे त्यांस प्रारंभापासून
 येऊन मिळाले व १८८० सालीं त्यांनीं न्यू इंग्लिश स्कूल उघडलें.
 सहा महिन्यांतच ५०० विद्यार्थी शाळेंत दाखल झाले. केसरी व मराठा
 हीं मराठी व इंग्रजी साप्ताहिके, किताबखाना, चित्रशाळा या संस्थाही
 त्यांनीं उभारल्या. किताबखान्याच्या कामांत त्यांना शाळिग्राम यांची
 मदत झाली, पुढें वासुदेवराव जोशीही मिळाले. शाळेंला ६ महिन्यांनीं
 आगरकर व वर्षांतच वामनराव आपटे येऊन मिळाले. पहिल्या वर्षीं मॅट्रि-
 कला १६ विद्यार्थी बसले पैकीं १२ विद्यार्थी पास झाले व एकास जगन्नाथ शं-
 कर शेटची पाहिली स्कॉलरशिप मिळाली. न्यू स्कूल भरभराटीच्या मार्गाला
 लागले. निबंधमालेचे ८४ अंक काढून शास्त्रीबोवांनीं ती बंद केली. वरील
 उद्योग संभाळून 'ग्रंथमाला' काढण्याचा त्यांचा बेत होता. शास्त्रीबोवा शाळें-
 तली नौकरी संभाळून निबंधमाला काढीत; पण ती वखतशीर निघत नसे,

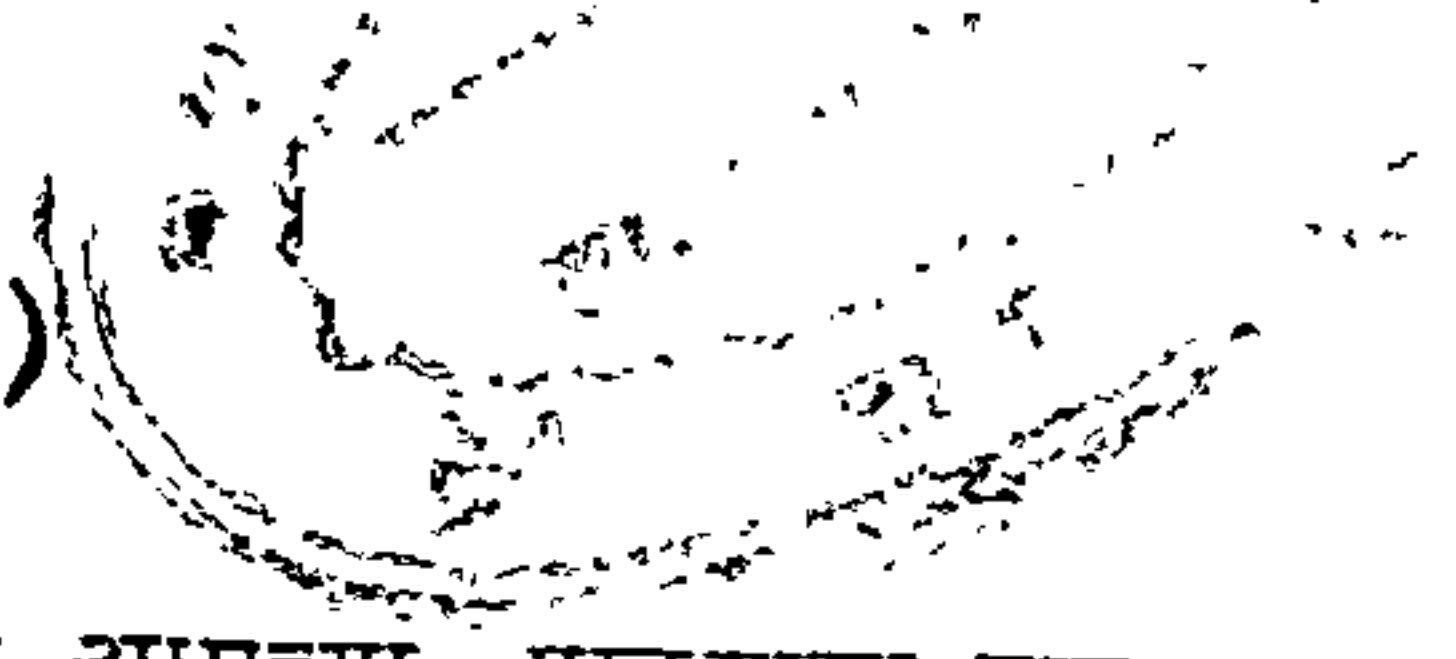
अनेक अंक मागासत, मध्ये ४थ्या वर्षात ६ व ५व्यांत ६ अंक मागासले, तेव्हां ६० अंक निघाल्यावर १२ अंक मागे पडल्याचे पाहून संबंध वर्ष त्यांनीं गडप केले ! मासिकांचा नियमितपणा तेव्हां व आतांही पुष्कळांस संभाळवत नाहीं. त्यांत अनेक अडचणी येतात, हे खरे आहे. १८८० सालापासून त्यांच्या कामाचा व्याप वाढला. तो त्यांनीं मोठ्या हौसेने, उमेदीने व राष्ट्रहितबुद्धीने वाढविला. ' स्वतंत्र शाळा, स्वतंत्र वर्तमानपत्रे व स्वतंत्र छापखाना इ० नव्या सृष्टीत आम्ही येऊन पडलो ' याबद्दल त्यांना मोठा उल्हास वाटला व त्यांच्या हातून आपल्या देशाची यापुढे फारच मोठा कामगिरी झाली असती. पण १८८२ सालीं कोल्हापूर प्रकरणांत केसरीवर खटला झाला व त्या खटल्याचे धांदलीत असतांना शास्त्रीबोवा मार्चच्या १७ व्या तारखेस साऱ्या पुणे शहरास व महाप्रासा शोकांत लोटून निजधामास गेले. त्यांच्या सर्व संस्था मरभरल्या आहेत.

६. आतां शास्त्रीबोवांची मुख्य कामगिरी म्हणजे त्यांची निबंध-माला, म्हणून मालेविषयीं चार शब्द लिहून पुरे करूं. मालेच्या ८४ अंकांत जे मुख्य निबंध आले ते पुढील अंकांत अनुक्रमाने आले आहेत:—

- १ मराठी भाषेची सांप्रतची स्थिति, अंक १
- २ प्रस्तुत मालेचा उद्देश, अंक २
- ३ विद्वत्त्व आणि कवित्व, अंक ३ व ४.
- ४ संपत्तीचा उपभोग, अंक ५. ५ इतिहास अंक ६।७।८.
- ६ भाषादूषण, अंक ९. ७ लेखनशुद्धि, अंक १०.
- ८ वाचन, अंक ११. ९ भाषांतर, अंक १२.
- १० लोकभ्रम, अंक १३।१४. ११ ग्रंथावर टीका, अंक १५.
- १२ गर्व, अंक १६. १३ वक्तृत्व, अंक १८।१९।२०।२१
२३।२५.
- १४ भाषापद्धति, अंक २६।२७. १५ इंग्रजी भाषा, अंक २८।
२९।३०।३२.
- १६ डॉक्टर जॉनसन, अंक ३३।३४।३५।३७।३९।४०।४१।४३.

- १७ मोरोपंताची कविता, अंक ४५|४६|४७|५२|५४|५५|५६|
५७|५८|५९|६३.
१८ लोकहितवादी, अंक ६४|६५|६६|६७|६८|६९|७०|७१|
७३|७४|७५|७६.
१९ आमच्या देशाची स्थिति, अंक ७७ ते ८४. (हा इ० स०
१९१० सालीं सरकारने प्रेसआक्टान्वये मना करून
सरकारजमा केला.)

पहिल्या वर्षाच्या १२ अंकांत मिळून ९ निबंध आहेत व हे बहुतेक लहान आहेत. दुसऱ्या वर्षांत लोकभ्रम, वाचन, गर्व इ० निबंधही छोटे-खानीच असून वक्तृत्वावरचा निबंध मात्र सहा अंकांवर पसरला आहे. या निबंधांत दयानंदस्वामीप्रभृति सुधारक, कर्तृत्वशून्य वक्ते व चळवळे व नवे प्रार्थनासमाजादि समाज व त्यांचे प्रवर्तक यांवर शास्त्रीबोवांनीं जी टीका केली आहे तिच्यामुळे संतप्त होऊन कोणी 'हितेच्छूने' मालेवर कांहीं आक्षेप काढले. हितेच्छूचे समग्र पत्र छापून त्याला मालाकारांनीं २४ व्या अंकांत उत्तर दिले आहे. निबंधमालेच्या सर्वच अंकांना ग्रेट प्रायमर टाईप वापरला आहे. २४ अंकांचीं दरमहा पृष्ठे ३६ असून टाईप मोठा व विषय अनेक यामुळे मजकूर थोडाच मात असे. २५ व्या अंकापासून मालेचा मात्र आकार वाढविला असून पृष्ठसंख्या ३२ वर आणून ठेवली आहेत. हा थाट शेवटपर्यंत राहिला काऊनच्या ऐवजीं डेमीअष्टपत्री सांच्याचीं ३२ पृष्ठे दरअंकास मिळू लागल्या पासून मालेचा आकार भारदस्त दिसू लागला. दोन दोन तीन तीन अंक एकदम काढण्याचा प्रसंग अनेकवार आलेला स्पष्ट दिसतो. तिसऱ्या व चवथ्या वर्षांत इंग्रजी भाषेवरचे ४ लेख, डाक्टर जान्सनवरचे ८ लेख व मोरोपंताच्या कवितेवरचे ३ लेख येऊन ४८ व्या अंकापर्यंत मजल आली. अंक २४|३६|४८ यांमध्ये शास्त्रीबोवांनीं आपल्या प्रतिपक्षीयांस व आक्षेपकांस उत्तरे दिलीं आहेत तीं वाचण्यासारखीं आहेत. अंक ४८ मध्ये 'ज्ञानोदय' व 'दीनबंधु' यांच्या आक्षेपांस उत्तरे देऊन म्हटले आहे "आमचें पुस्तक चालू आहे कीं बंद पडलें असा अंदेशा वाटण्याची तूर्त स्थिति आली आहे. याचीं कारणे आमच्या वाचकांस माहित आहेतच. हीं कारणे



इतकी लागोपाठ व अवचित आली की आमच्या पुस्तकाचा पाया जर आहे त्यांहुन अमळ लेचापेचा असता व आमच्या वाचकांची व आमची हौस कमी असती तर हाच अंक अखेरचा करून एकंदर कारभार आटपण्याची पाळी होती ! पहिले कारण स्थलांतर (पुण्याहुन रत्नागिरी हाय-स्कुलावर बदली झाल्यामुळे शास्त्रीबोवांस तिकडे जावे लागले होते) पण याची नीट व्यवस्था होजे तो चालू सालचा नववा आक्ट एकदम पसार होऊन बाहेर पडला ! या आक्टाने कोणत्याही जातीच्या अगर धर्माच्या लोकांस चिरड येईल असा मजकूर किंवा सरकारच्या राज्यपद्धतीच्या संबधाने विरुद्ध विचार हीं दोन्ही मना केलीं आहेत, तेव्हां अर्थात् ज्ञानोदयप्रभृति बंधूंचा व सर्व सामाजिकांचा (आर्यसमाज, प्रार्थना-समाज, सत्यशोधकसमाज इ० चा) शेवटचा निरोपच घेणे आले; व मेकालेप्रभृति देशदूषकांचा जो आम्ही प्रसंगवशात् शक्त्यनुसार समाचार घेत होतो तोही आतां बेताबातानेच व्यावा लागेल. या बंधनांचा आम्ही विचार केला व जुळलेला अक बहुतेक सारा रद्द करून नव्या रूढीस लागू पडे असा पुन्हा नव्याने लिहिला पाहिजे असे मनांत आणले; तेव्हां असा कल झाला कीं हे काम अजीच बंद करणे बरे. पावलोपावलीं अँक्ट चुकविण्याची कसरत करीत मार्गक्रमण करण्यापेक्षां मुळींच मुक्काम करणे काय वाईट ? आमच्या भाषेच्या हितार्थ व देशाच्या कैवाराने झाले तेवढे परिश्रम बस झाले. ” पण अशी नाउमेद झाली असतां “ आक्टाचा अंमल जेथपर्यंत पोचू शकत नाहीं असे पुष्कळ विषय आहेत, तर तेच हातीं धरून पूर्ववत् क्रम चालवावा ” असा शेवटीं शास्त्रीबोवांनीं निश्चय केला व म्हणून निबंधमाला ४८व्या अंकावरच समाप्त न होतां पुढे चालू राहिली. शास्त्रीबोवांनीं ‘ मोरोपंताची कविता ’ हा अंमळ कमी धोक्याचा विषय घेऊन पुढे दोन वर्षे तो लांबविला या गोष्टीचे बीज वरील अवतरणांत आहे. मोरोपंताची कविता या विषयावरचे ११ लेख व त्याच्या पाठोपाठ घेतलेल्या लोकहितवादीं-वरचे १२ लेख पाहिले म्हणजे हे निबंध मागील निबंधापेक्षां कां लांबले हे यावरून समजते. येथपर्यंतचे निबंध शास्त्रीबोवा पायांत ‘ रुपेरी बेंडी ’

नाखुषीने वागवीत असतांना लिहिलेले आहेत. शेवटचा निबंध मात्र ते सेवाशृंगलामुक्त झाल्यावरचा आहे. तो सरकारच्या नजरेस येण्यास ३० वर्षे लागली, कारण तो १९१० च्या प्रेसआक्टाने राजद्रोही ठरून मना झाला ! असो. निबंधमालेतल्या मुख्य निबंधाविषयीं हे झाले. या शिवाय मुख्य निबंधाच्या जागीं मालाकार कधीं कधीं रुचिपालट करण्यासाठीं पुस्तकपरीक्षण घालीत असत. रसातळची (अमेरिकेमधली) मराठी भाषा (अंक १७), कीर्तनें यांचे टॅपेस्ट नाटक (अंक २२), पांडितांचा वेदार्थयत्न (अंक ३१), रसायनशास्त्र (अंक ३८) संस्कृत ग्रंथ (अंक ४२), जोतिबाफुले यांची गुलामगिरी (अंक ४४), काव्येतिहाससंग्रह (अंक ४९), अपभ्रष्टचंद्रिका व ज्ञानेश्वरीपरिभाषा (अंक ५१), चार पुस्तके (अंक ५३), महाजनीचे तारानाटक (अंक ६०) हे शास्त्रीबोवांचे टीकालेख मार्मिकपणाचे आहेत. विनोद व उपहास या अस्त्रांचा त्यांनीं वेळोवेळीं उपयोग करून आपले प्रतिपक्षी चीत केले आहेत. निबंधमालेत पत्रव्यवहार तेवढा बाहेरचा आहे, बाकीचा सारा विविध विषयांवरचा मजकूर शास्त्रीबोवांच्याच हातचा आहे. मोरोपंतांच्या कवितेवर पत्रव्यवहार फार अधिक झाला असून आपले मुख्य प्रतिपक्षी जे ओक व कानेटकर यांच्या पत्रांत मालाकारांनीं अंक ६२ व ७१ मध्ये दणकून उत्तरे दिलीं आहेत. मालेतले लेख अत्यंत खोल व गूढ विचाराचे आहेत असें नाहीं, मालाकारांचीं मते व सिद्धांत सर्वच निरपवाद आहेत असेही नाहीं, तथापि त्यांची ईश्वरदत्त रसिकता, बहुश्रुतपणा, विनोदपरता या गुणांमुळे त्यांच्या वाणीत जो चटकदारपणा आला आहे, प्रतिपक्षार्थी झगडतांना शक्य तितका समतोलपणा व प्रांजळपणा संभाळून त्यांनीं जो विलक्षण कोटिक्रम उपयोजिला आहे, व सर्वांत मुख्य गोष्ट कीं आमूलाग्र प्रत्येक लेखांत त्यांचा उज्ज्वल स्वदेशाभिमान जो व्यक्त झाला आहे, त्यामुळे निबंधमाला ही मराठी वाङ्मयांत आपले शाश्वतपद संभाळील याविषयीं शंका नाहीं. शाळापत्रकांत छोट्याछोटे लेख लिहितांना विष्णुशास्त्री यांनीं वयाच्या २० व्या वर्षीं कालिदास, भवभूति, बाण, सुबंधु व दंडी या कवींवर पांच निबंध लिहिले (हे पुढे 'कविपंचक' नांवाने प्रसिद्ध झाले); २४ व्या वर्षीं त्यांनीं

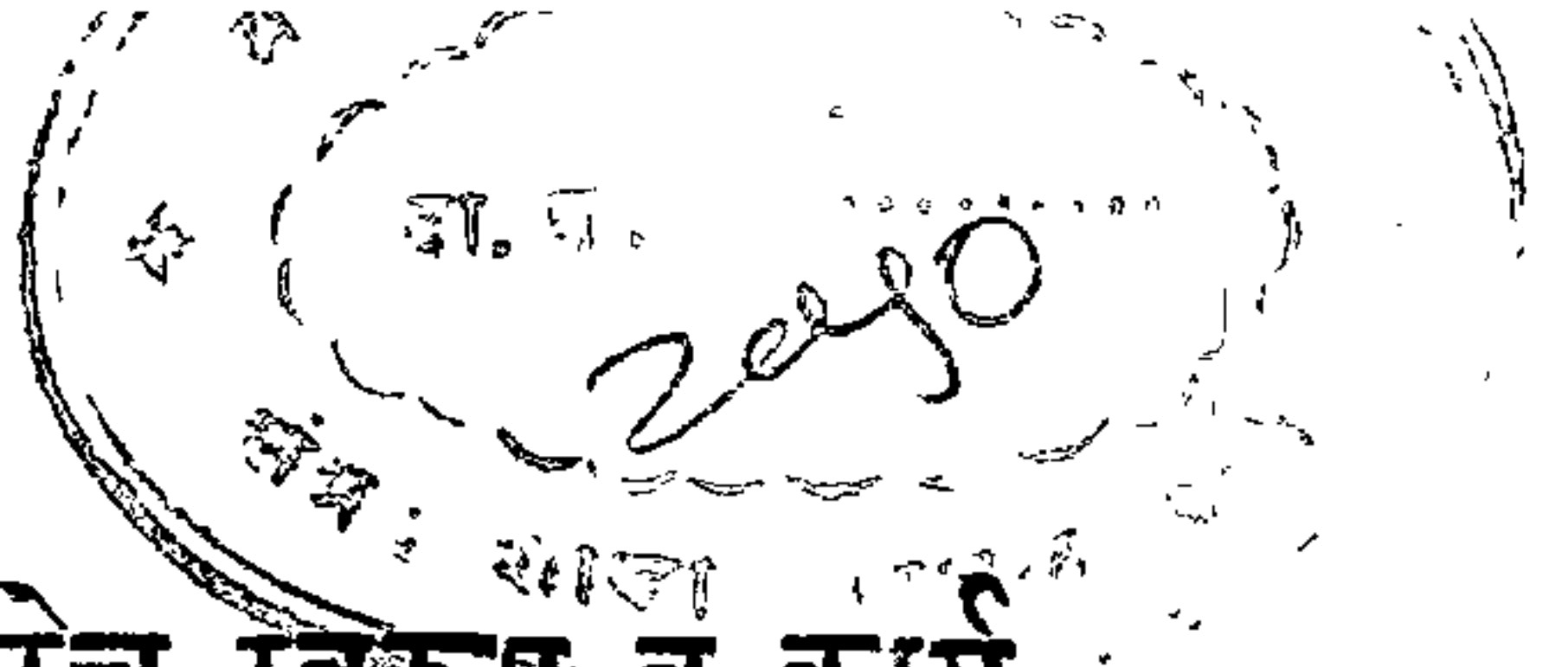
निबंधमालेस हात घातला व तत्कालीन पदवीधर, चळवळे व सत्ताधीश यांच्या रोषातोषांस न जुमानतां त्यांच्या अवकृपेमुळे येणारीं संकटे सोसून ७ वर्षे हें काम अव्याहत चालविलें; व ३१।३२ व्या वर्षीं ' स्वतंत्र वर्तमानपत्रें, स्वतंत्र शाळा, स्वतंत्र छापखाना ' हीं अस्त्रे हातीं घेऊन राष्ट्रकार्यार्थ रणवीराप्रमाणें उभे राहून व आशेची तुतारी फुंकून आपल्या निशाणाखालीं राष्ट्रांतले होतकरू तरुण गोळा केले अशा या राष्ट्रकार्यधुरंधर देशभक्ताविषयीं—कितीही मतभेद असले तरी-ज्याला अत्यंत प्रेम वाटणार नाही असा मायेचा पूत कोणीही सांपडल असें मला तरी वाटत नाही. विष्णुशास्त्र्यांची उज्ज्वल देशभक्ति, त्यांचा उत्साह, त्यांची कर्तृत्वशक्ति, त्यांची वेधकता हे गुण आमच्या या पतित राष्ट्रास प्रोत्साहक होऊन त्यांच्या भाग्योदयास कारणीभूत होत आहेत हें पाहून चित्तास समाधान वाटते.

पुणे, मुमुक्षुकचेरी.
ता. १।१।२२

}

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर.





निबंधमालेच स्वरूप व कार्य.



ज्याने मला बारा वर्षापूर्वी सरस्वतामंदिराच्या आवारांत प्रथम आणून सोडले, व ज्याला मी प्रत्यक्ष दृष्टीने पाहिले नसूनही ज्याची प्रवर्तक व प्रोत्साहक वाणी नित्य माझ्या कानांवर पडत, त्या माझ्या परमपूज्य गुरूला-कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, निबंधमालाकार यांना-मी नम्रतापूर्वक प्राणिपात करितो; व त्यांच्याबद्दलची माझी कृतज्ञताबुद्धि अंशतः तरी प्रकट करण्याचा सुयोग आज मला सद्वर्तनप्रवर्तक मंडळीच्या या संस्थेने आणून दिला, याबद्दल मी या सभेचे मनःपूर्वक आभार मानतो.

१ शास्त्रीबोवा.

१. शास्त्रीबोवांचे चरित्र नव्याने सांगण्याचे कांहीं कारण नाही, व आज ते सांगण्याचा माझा हेतूही नाही. निबंधमाला, न्यू इंग्लिश स्कूल, केसरी, मराठा, चित्रशाळा व किताबखाना या संस्था जोपर्यंत जिवंत आहेत, तोपर्यंत शास्त्रीबोवाही जिवंतच आहेत. इतकेच काय, पण त्यांनी लावलेल्या वृक्षांची वाढ जोपर्यंत होत आहे, तोपर्यंत ते मृत्युलोक सोडूनही आपले कार्य करीत आहेत असे म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. शास्त्रीबोवांचा देशाभिमान व निःस्पृहता, त्यांची विद्वता व ग्रंथकर्तृत्व हे गुण सर्वमान्य झालेले आहेत; व त्यांनी लोककल्याणाचा जो मार्ग घालून दिला आहे त्याचे देशकालवर्तमान पाहून अनुसरण करण्याची इच्छा व प्रवृत्ति हळू हळू वाढत आहे, यांत शंका नाही. खऱ्या लोकनायकाचे काम करून शास्त्रीबोवांनी आपली तत्त्वे समाजांत रूढविण्याचा जो महदुद्योग केला तो अद्याप लोकांपुढे आहे. खऱ्या लोकाग्रणींची कर्तबगारी त्यांच्या मृत्युबरोबर नष्ट होत नाही, तर ते आपणांसारखे दुसरे कर्तबगारीचे लोक निर्माण

१ कै. शास्त्रीबोवांच्या पुण्यतिथीच्या दिवशी पुणे सुकामा ता. १४/३/०४ रोजी दिलेले व्याख्यान.

करून त्यांचे करवीं आपले इष्ट हेतु तडीस नेत असतात. शास्त्रीबोवांनीं आपलें कर्तव्य तर चे ख बजावलेच, पण महाराष्ट्रांतल्या लोकांसही कर्तव्यतत्पर केले. ही जी राष्ट्रीय जागृति त्यांनीं केली, ती खुद्द त्यांच्या कर्तव्यगारीपेक्षांही अधिक मोलाची आहे. वडाचें झाड सहस्रावाधि लोकांना शांतिसौख्य दे-
तेच, पण त्याला अनेक पारंब्या फुटून दुसरेही त्याच्याच तारखे जोमाचे वटवृक्ष तयार होतात. कर्तव्यगारीचा लोकनायक वटवृक्षाप्रमाणे अन्य लोकनायक प्रसवणारा असतो. शास्त्रीबोवा याच कोटींत जे होते.

२ परिस्थिताचें आनुकूल्य.

२ शास्त्रीबोवांचे बंधु कै. लक्ष्मणरावजी यांनीं त्यांचे चरित्र नव्या घर्तीवर व पुष्कळ निःपक्षपातानें लिहिले असून त्यांत त्यांच्या गुणदोषांचेही विवेचन फार मार्भिकपणानें व बहुजनसंमत होईल, अशाच तऱ्हेनें केलेले आहे. शास्त्रीबोवांनीं जे कार्य केले त्याला त्यांची परिस्थिति चांगली अनुकूल होती. त्यांचे वडील कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे लोकसेत्तर बुद्धीचे पुरुष असून, मोठे विद्याव्यासंगी व रसिक होते. त्यांचे ग्रंथकर्तृत्व ' अनेकविद्यामूलतत्वे, ' ' रासेलस, ' ' अरेबियन् नाइट्स्, ' ' पद्यरत्नमाला ' व शालापत्रकांतले ' व्याकरणावरील निबंध ' यांवरून सर्वांच्या माहिती-
तले आहे. कृष्णशास्त्री पूर्ववयांत संस्कृतशास्त्रपारंगत झाले होते व आपले गुरु मोरशास्त्री साठे—कीं ज्यांनीं त्यांना सभेत वादांत जिंकव्यावद्दल थोर-
पणानें ' बृहस्पति ' ही पदवी दिली—त्यांच्या उपदेशावरून प्रौढवयांत इंग्रजी शिकून त्यांनीं स्पेन्सरमिह्लप्रभृतींच्या संगतींत उत्तरवय घालविले. अशा विद्वान् व रसिक ग्रंथकर्त्यांकडूनच विष्णुशास्त्र्यांना विद्याव्यासंगाचें बाळकडू भिळालें होतें. वडील विद्वान्; विद्वानांचा सहवास; इंग्रजी, सं-
स्कृत, व मराठी भाषांतले शेंकडों ग्रंथ घरीं वाचावयाची सवी; पंडितांचे वादविवद ओटीवर रात्रंदिवस ऐकण्याची मुभा; अनेक घडामोडींचें व चळवळींचें माहेरवर अशा इतिहासप्रसिद्ध पुण्यपत्तनीं अखंड वास; या प्रकारची परिस्थिति. शास्त्रीबोवांचे स्वाभाविक गुण जे—ईश्वरदत्त रसिकता, ग्राहकता, महत्वाकांक्षा व कर्तृत्वशक्ति—त्यांच्या पोषणास फार साह्यकारी झाली. फार काय, पण ज्या संस्थांवर, पुरुषांवर व मतांवर शास्त्रीबोवांची

जन्मभर करडी नजर होती, त्यांचा सार्वत्रिक फैलावही त्यांच्या देशाभिमानासच उतेजक झाला. लोकहितवादी, मेकॉले व मिड्ड, कै. माधवराव रानडे व माधवराव कुटे, ख्रिस्ती मिशनरी, जोतिबा फुले व नानामतवादी समाजसुधारक—यांचीं मते व यांनी उभारलेल्या संस्था लोकांची दिशाभूत करीत आहेत, किंबहुना राष्ट्रहितविघातक आहेत, अशी विष्णुशास्त्र्यांचो दृढ श्रद्धा होती व यासाठीच त्यांनी या सर्वांवर पुढे शस्त्र उरसलें. निःस्पृहता व खरी कळकळ यांचा बहुतेक अभाव तत्कालीन कर्त्या मानल्या गेलेल्या पुरुषांत त्यांस आढळून आला. शास्त्रीबोवांचो कर्तव्यगारी बोलकेपणांतच संपली असती तर त्यांचीहि किंमत जास्त झाली नसती; पण वडिलंच्या मुर्वतीखातर इच्छेविरुद्ध बरीच वर्षे वागविलेलें सेवाधर्माचें जूं जेव्हां त्यांनीं झुगारून दिलें व सहा वर्षे प्रतिपादिलेल्या तत्वांच्या अनुरोधानें स्वतंत्र शाळा, स्वतंत्र वर्तमानपत्रे, चित्रशाळा व किताबखाना या सारखीं उद्योगधंद्यांची वृद्धि करणारीं स्वतंत्र साधनें जेव्हां त्यांनीं हातीं धरिलीं, तेव्हां हे बोलके देशाभिमानी नसून कोर् देशाभिमानी आहेत, अशीं सर्व लोकसमूहाची खात्री झाली व त्यांजविषयीं जनतेचो पूज्यबुद्धि अधिक वाढून मागच्यापेक्षां निराळ्या तऱ्हेचा,—कर्तव्यगारीचा व तडफदार—हा लोकनायक आहे असें जो तो म्हणूं लागला.

३ विध्वंसक व विधायक कार्य.

३ शास्त्रीबोवांनीं आपलीं विशिष्ट मते फैलावण्याकरितां प्रथम निबंधमाला गुंफण्यास प्रारंभ केला. त्यांनीं या मालेंत दोन कार्ये केलीं. एक पूर्वींच्या दुर्मनांचें खंडन व दुसरें आपल्या मतांचें मंडन. राजाला जसें विरोधकांना इडावयाचें व स्वकीयांना सांभाळावयाचें अशा दोन्ही कामागिन्या करावयाच्या असतात किंवा साधूला प्रवृत्तिपर चित्तवृत्ति आवरून निवृत्तिपर चित्तवृत्तीची जोपासना करावयाची असते, त्याप्रमाणें लोकाग्रणीलाही दुराग्रहांचें व अज्ञानाचें खंडन करून योग्य विचारांचें बीं समाजांत पेरवयाचें असतें. शास्त्रीबोवांनीं निबंधमालेच्या द्वारे ही दृहेरी कामगिरी केली. बालविवाह, जातिभेद वगैरेंवर नव्या पांतिंचा फार राग असे; मराठी भाषेविषयीं, मराठी कवींविषयीं त्यांचे दुराग्रह असत; व ब्राह्मण, भट,

समाजांतल्या मूर्तिपूजादि उपासनेच्या पद्धति यांवर त्यांचा भारी कटाक्ष असे. अशा पंडितांचा शास्त्रीबोवांनीं फार कडक शब्दांनींच समाचार घेतला. लोकहितवादी म्हणजे प्रसिद्ध गोपाळराव देशमुख होत. यांच्याबद्दल शास्त्रीबोवा लिहितात—“ब्राह्मण लबाड, ब्राह्मण मूर्ख, ब्राह्मणांनीं देश बुडविला, पंडितांनीं सातां समुद्रांविषयीं शोध केला नाही, हिंदु लोक म्हणजे मेंढरें, संस्कृत विद्या येथूनतेथून अपयोजक व वेडगळ, तिची हल्लींच्या काळांत कवडीचीही योग्यता नाही, धर्माची स्थिति फार खराब झाली आहे तेव्हां नवा धर्म तयार केला पाहिजे, जुने शास्त्रीलोक व भट्टे हीं सर्व मेलीं पाहिजेत, त्यांस छदाम उचलून देणें म्हणजे निव्वळ पार्जीपणा, एतद्देशीय राजेरजवाडे सर्व पशु, भटभिक्षुक लायबरीत येऊन ज्ञानसंपादन करीत नाहींत, ग्रंथास उत्तेजन देत नाहींत, पुनर्विवाह सुरू झाला पाहिजे, विलायतची महायात्रा करून आलेल्यांस सर्वांनीं अग्रस्थान दिलें पाहिजे, कर्मकांडाच्या खटपटींत विलकुल अर्थ नाही, सर्व गुणांचें परम निधान म्हणजे काय ते इंग्रज लोक, इ० इ० हे सर्व मारूड लोकहितवादींच्या ध्वानांमनीं आज चाळीस वर्षे वागतें आहे, व ग्रंथ असो, निबंध असो, साधण असो, कोणताही विषय असो; वरील तत्त्वांचा त्यांत प्रवेश झाल्याखेरीज व्हावयाचें नाही ! ” लोकहितवादींचे ग्रंथ मीं वाचले आहेत. त्यांत वर दिलेलीं मते प्रतिपादिलीं आहेत खरीं. इंग्रजीच्या नव्या उजेडानें आमचे लोक प्रथम कसे मांवावून गेले, हे लोकहितवादींचे ग्रंथ वाचिले असतां कळून येतें. मालाकारांनीं त्यांच्या या मतांवर जरी अति कडक टीका केली आहे; तरी त्यांचे सतद्योगोग, समाज सुधारण्याची इच्छा व इतिहासाची उत्कृष्ट माहिती हे गुण त्यांनीं घेतले आहेत. मीं प्रथम लोकहितवादीवरचा निबंध वाचला, तेव्हां लोकहितवादी हे कोणी फार वाईट मनुष्य असावेत असा माझा ग्रह झाला होता; पण कांहीं वर्षांनंतर खुद्द त्यांचे ग्रंथ वाचले तेव्हां त्यांच्याविषयीं मला पुष्कळ आदर उत्पन्न झाला; मात्र त्यांच्या मतांच्या पोरकटपणाबद्दल भारी हंसू आले ! लोकहितवादींनीं आपल्या काळांत आपल्या कल्पनेप्रमाणें देश सुधारण्याची कांहीं थोडी खटपट केली नाही. यामुळें ते किंवा त्यांच्या आचारविचाराचे दुसरे जें थोर लोक होते, त्यांच्यावर शास्त्रीबोवांनीं व्यर्थ भडिमार केला

असे कांहीं लोक समजत व अद्याप समजतात. मला वाटते, शास्त्रीबोवांचा राग व्यक्तींवर नव्हता व विशिष्ट व्यक्तींवर राग उगविण्यासाठी त्यांनी कोणतेच लेख लिहिले नाहीत, तर व्यक्ति निमित्तमात्र करून त्यांनी समाजांत रूढ झालेल्या दुर्मतांचे खंडण मात्र अंमळ तिवटपणाने केले. न्यायमूर्ति माधवरावजी रानडे यांच्या मराठी कविता व मोरोपंताची केळावली यांवरच्या अभिप्रायांवरही त्यांनी जी खरमरति टीका केली, ती माधवरावजींशीं त्यांचे कांहीं वांकडे होते किंवा मोठ्या मनुष्यावर टीका करून प्रसिद्धि मिळावी म्हणून नव्हे; तर त्यांनी मराठी काव्यांवर जे अभिप्राय दिले ते त्या काळच्या बहुतेक सुशिक्षित लोकांच्या अभिप्रायांचे व्यंजक होते व हे अभिप्राय मराठी कविता मार्मिकपणाने न वाचणाऱ्या व नवीन अंवरंपरा चालविणाऱ्या इंग्रजीपंडितांचे होते, यासाठी ते दूर करणे त्यांना प्राप्त झाले.* माधवरावजींनी पुढे मराठी कविता १८९० पासून वाचावयास सुरवात केली व महिपति, ज्ञानेश्वर, एरुनाथ, रामदास, तुकाराम यांचे ग्रंथ अनुक्रमाने वाचून त्यांवर मुंबई शहरांत सुरस व्याख्यान दिली. ती ज्यांनी ऐकिली किंवा वाचली असतील, त्यांना माधवरावजींच्या मतांत किती इष्ट फरक झाला, हे कळेलच असेल. मालाकार बोलक्या मडळीवर घसरत: “ आमच्या नूतन पंडितमंडळीने करावे काय, तर सरकारी हुद्दे मिळवावे, जन्मभाषेची व आपल्या देशाची ओळख विसरून जाऊन पाश्चात्य भाषेत निरंतर अदातदा प्रलाप करावे व आपल्या राजकर्त्यांचे सर्व प्रकारे अनुकरण करून मोराची पिसें लावून आयता थोरपणा मिळवू पाहणाऱ्यांच्या पंक्तीला बसावे ! ” स्वभाषेसंबंधी सर्वथा अनास्था, उपेक्षा व उलट निंदा करण्याची प्रवृत्ति तेव्हां पुष्कळ लोकांत होती. मराठी भाषा भिकार, तिच्यांत अर्थव्यंजकता नाही, तिच्यांत अनेक शास्त्रीय

“ आमच्या जुन्या मराठी कवितेविषयीं जर पाहिलें तर ती ज्यांनीं वाचली आहे, व यास्तव तीविषयीं मत दिलें असतां ज्यांस कांहीं तरी शोभेऊ, अशा लोकांपेक्षां, वाचण्याच्या किंवा वाचून समजण्याच्या नांवानें तर पूज्य, पण तिज-विषयीं रामबाण मत देणारांत मात्र अग्रगण्य, अशांचीच संख्या फार आहे. ”

[भाषांतरांवरील निबंध]

विषयांवर गद्यग्रंथ नाहींत, तिच्यांत इंग्रजीप्रमाणे अनेक विषयवर्णन करणारी सरस कविता नाहीं, म्हणून इंग्रजी शिकलेल्या लोकांची ओरड होती; त्यांस शास्त्रीबोवांनीं उत्तर केले कीं, अशी आपणच ओरड करणे हे लांछनास्पद आहे; आपल्या मायभाषेत जे दोष आहेत, ते घालविण्याचा उद्योग सुशिक्षितांनीच केला पाहिजे. “ ज्यांनीं स्वभाषेच्या अभिवृद्धयर्थ निरंतर उत्साहानें झटावें, त्यांच्यांत सुस्ती, कृतकृत्यताबुद्धी, पंडितमन्यता वगैरे दोष अखंड वसल्यामुळे तिची मोठी हानि होऊन ती क्षयाच्याच पंथास दिवसेंदिवस लागत चालली आहे. ”

४ आपला धर्म, आपला देश, आपला इतिहास, आपलें वाङ्मययांची मिशनरी वगैरे परकी लोक अखंड निंदा करतात व आमच्यांतले सुशिक्षित लोक त्यांचीच झील ओढतात, याबद्दल शास्त्रीबोवांस अत्यंत वाईट वाटे. आमच्या समाजांतले दोष शास्त्रीबोवांनीं झांकून ठेवले नाहींत. संपत्तीचा उपभोग, लोकभ्रम वगैरे निबंधांतून त्यांनीं समाजांतल्या पुष्कळ दोषांचें आविष्करण केले आहे. त्यांना आपल्या वेळच्या इंग्रजी पंडितांचा जो मनस्वी राग येत असे, तो एवढ्याकरितांच कीं, स्वाभिमानशून्यतेनें त्यांना पछाडले होते. आपल्या घरांत कांहीं दोष असले, तर ते सडकेवर मांडून परक्यांस तमाशा दाखवावयाचा व त्यांच्याबरोबर आपणही आपल्या घराची अब्रू चव्हाट्यावर आणावयाची, हा प्रकार अत्यंत असमंजसपणाचा होय. आपल्या घरांतलीं व्यंगे आपण मुकाट्यानें काढून टाकावीं, पण परका मनुष्य जर आपल्या घरांतलीं व्यंगे काढून निंदा करूं लागला, तर त्याचे हात धरून आपण त्याला सांगितले पाहिजे कीं, ‘ बाबारे ! घरोघर मातीच्याच चुली आहेत; अगोदर तूं आपलें घर सुधार, माझे घर सुधारण्याला मी स्वतंत्र व समर्थ आहे. ’ त्याप्रमाणेच आपल्या समाजांतले दोष आपणच सुधारावे, त्यांत परक्याला हात घालूं देऊं नये. स्वाभिमानशून्यता ही राष्ट्रविध्वंसक मोठी दुष्ट *राक्षसी

*मोठमोठ्या इंग्रज तत्त्ववेत्त्यांचाही असाच अभिप्राय आहे.

Self-respect is the very essence of national life. A great nation may suffer great disasters and survive

आहे, असे शास्त्रीबोवांचे ठाम मत होते. ज्या राष्ट्राला आपल्या गतवैमवाचा, आपल्या इतिहासाचा व वाङ्मयाचा अभिमान वाटत नाही, त्या राष्ट्राच्या राष्ट्रीयत्वाचा मुख्य आधारस्तंभ डळमळीत झाला म्हणून समजावे, ' असे प्रो. म्याक्स मुल्लर साहेबांचे मत आहे. शास्त्रीबोवांत स्वदेशाभिमानाचे बीं पक्के मुरले होते, यामुळे अभिमानशून्य मंडळींचा त्यांना फार राग येत असे व हे मेषपात्र लोक राष्ट्रहित करावयाला अगदी असमर्थ आहेत, असे त्यांचे ठाम मत होते. राष्ट्रांत कोणतेही कार्य व्हावयाचे असेल तर ते स्वाभिमानमूलक असावे, स्वाभिमानशून्य अशा सर्व चळवळी—मग त्या केवढ्याही मोठ्या मनुष्याने कितीही सद्बुद्धीने चालविलेल्या असोत—राष्ट्रकार्याला विघातक अशाच असतात. यासाठी शास्त्रीबोवाचा मुख्य प्रयत्न राष्ट्रांत स्वाभिमान उत्पन्न करण्याचा होता. स्वदेशाभिमान हा सर्व देशसुधारणेच्या उपायांच्या मुळाशी पाहिजे. स्वतः शास्त्रीबोवा मोठेच देशाभिमानी पुरुष होते. त्यांच्या सर्व सद्गुणांच्या व सत्कृतीच्या मुळाशी देशाभिमान होता.

५ निबंधमालेचीं जीं दोन मुख्य अंगे विध्वंसक व घटक, त्यांपैकीं पहिल्याचे दिग्दर्शन केले. दुसरे जे अंग म्हणजे घटनासामर्थ्य त्याबद्दल विशेष विचार करणे हा आजच्या निबंधाचा मुख्य विषय आहे. म्हणजे निबंधमालेने कोणाकोणाचीं मते कशीं खोडून काढलीं, याचा मला आज विचार कर्तव्य नसून निबंधमालेचा मराठी ग्रंथ या दृष्टीने विचार करावयाचा आहे;

them, if the spirit of its people remains in tact. 'The most fatal thing any government can do for a country is to destroy its sense of self-respect and teach it to acquiesce in what is felt to be dishonourable'

—S. Lang on 'Modern Science and Modern Thought', page 304.

'A people that can feel no pride in the past, in its history, and literature loses the main stay of its national character!'

—Max Muller, Selected Essays, Vol. II, p 18

म्हणजे निबंधमालेत शास्त्रीबोवांनीं कोणते विषय घेतले आहेत, त्यांचे कोणत्या हेतूनें कसें विवेचन केले आहे व अखेर निबंधमालेनें कोणतें कार्य केले आहे, याचा मुख्यतः आज विचार करावयाचा आहे. ग्रंथ दोन प्रकारचे असतात. कांहीं ग्रंथ असे असतात कीं, वाचकांचे मनोरंजन करून कांहीं विषयांची त्यांस माहिती पुरविची कीं त्यांचे कार्य झाले. दुसरे कांहीं ग्रंथ असे असतात कीं, वाचकांस मनोरंजनाबरोबर कांहीं माहिती देतातच, पण त्यांपैकी थोड्यांची तरी कार्याक्रिये प्रवृत्ति करितात व ग्रंथरचनासामर्थ्याची त्यांत उत्पन्न करितात. म्हणजे द्रव्य जसे उत्पादक व अनुत्पादक असते तसे ग्रंथही अन्य ग्रंथ प्रसविणारे म्हणजे उत्पादक व आपल्या ठायींच विराम पावणारे म्हणजे अनुत्पादक असतात. उत्पादक ग्रंथ फार विरळ असतात, कारण अशांत कांहीं ज्योत असावी लागते. इंग्रजी अंमलापासून मराठी गद्यग्रंथ लहानमोठे पांच चार हजार झाले असतील, पण या पाउणशें वर्षांत उत्पादक ग्रंथ असा एकच झाला आणि तो ग्रंथ म्हणजे निबंधमाला होय. हा ग्रंथ उत्पादक कसा, हे या निबंधाच्या उत्तरार्धावरून कळून येणार आहे.

४ निबंधमालेचा हेतु.

६ निबंधमालेचा जन्म इ. स. १८७४ च्या जानेवारींत झाला व तिचे ८४अंक निघून ती १८८० मध्ये विराम पावली. या सात वर्षांत मालाकारांच्या या लाडक्या कन्येला अनेक दुखणीं बहाणीं आलीं, तिच्यावर कांहीं पापग्रहांची दृष्टीही होती, खुद्द तिच्या जनकालाही तिच्या पायीं थोडाबहुत त्रास सोसावा लागला. एकदा तर ही सटवते कीं काय, अशीही भीति उत्पन्न झाली होती; पण जगदीशकृपेनें ही सप्तवार्षिका बाला सान्या संकटांतून पार पडली. आतां तर या पाणीदार, अलुड, धीट, मोहक, मानी व लोकप्रिय अशा बालिकेला महाराष्ट्रशारदेच्या दरबारांत अक्षय्य स्थान मिळाले आहे. शारदाबाईंची तिच्यावर फार प्रीति जडली आहे; तिच्या अनुग्रहाने ती चिरंजीविनी झाली आहे व 'माझ्या जीवांत जीव आहे तोंपर्यंत मी तुला अंतर देणार नाही, ' असेही तिनें तिला अभिवचन दिले आहे, असा लोकप्रवाद आहे !

७. असो. निबंधमालेच्या आदिअंतर्चि दोन निबंध पाहिले म्हणजे तिचा जन्म कोणत्या हेतूने झाला, हें समजतें. प्रत्येक चांगल्या ग्रंथाचा कांहींतरी विशेष हेतु असतो, व तो हेतु नीट समजल्यावांचून ग्रंथाचें स्वारस्य कधीं कळत नाही. ' आमच्या देशाची स्थिति ' हा शेटचा व ' आमच्या भाषेची सांप्रतची स्थिति ' हा पहिला निबंध आहे. पहिला निबंध हा शेटच्या निबंधाचे मूळ आहे. आमच्या देशाची हीन स्थिति सुधारण्याला आमच्या भाषेची सांप्रतची स्थिति सुधारली पाहिजे, तिच्या द्वारे हरएक प्रकारचें लोकांशिक्षण दिलें पाहिजे व देशोद्धाराचा हाच एक राजमार्ग आहे, हा जो मालाकारांचा मुख्य सिद्धांत तो या पुस्तकांतल्या रूपुस्ताच्या दोन निबंधांवरून स्पष्ट होत आहे. हाच अभिप्राय त्यांनीं जागोजाग प्रकट केला आहे. इंग्रज सरकार सर्वप्रकारें बलाढ्य* आहे, व आम्हां सर्व प्रकारें सध्यां पंगु झालों आहोंत, तेव्हां दांडगाईंमुळे बलाढ्य कनिष्ठाला अधिक चेंगळून मात्र टाकील. तर असा अविवेकानें आपण आपल्या पायावर घोंडा पाडून घेणें शहाणपणाचें होणार नाही, असें त्यांचें ठाम मत होतें. आपल्या निकृष्ट स्थितितून निवण्याचा उपाय मालाकार सांगतात तो असा:—“ मनुष्याची किंवा राष्ट्राची सुधारणा करावयाची झटली म्हणजे तिचा पाया आत्मस्थितीचें पूर्ण ज्ञान हा होय. ज्यास आपली अवस्था काय आहे, पुढें काय होणार, आपलें बळाबळ किती, वगैरे गोष्टींचें चांगलेंसे ज्ञान नाही, त्याची स्थिति कधीं सुवारावयाची नाही. तर आमच्या लोकांस प्रथमतः स्वतःविषयीचें ज्ञान करून देणें अवश्य होय...सान्या जगाची हल्लीं स्थिति काय आहे, अलीकडे निरनिराळ्या संबंधांनीं पृथ्वीतील देशांचे परस्परांशीं व्यापार कसे सुरू आहेत, त्यांत या आमच्या देशाचें इतरांशीं दळवळण कोणत्या प्रकारचें आहे, आमच्या राष्ट्राची पूर्वीं स्थिति कशी होती व हल्लीं कशी आहे, आपली पुन्हां भरभराट होण्यास कोणत्या गोष्टी आवश्यक आहेत इत्यादि विषयांवर सर्वांचा यथार्थ समज होणें हें फार जरूरीचें आहे. हें जोपर्यंत

* “ ए इंदरति देश नाही, भाषा नाही, धर्म नाही. रीतरिवाज नाही, अंत पोरके राष्ट्र आम्ही सध्यांच्या स्थितितें झालों आहां. ”
(इतिहास)

होणार नाही, तोंपर्यंत हल्लींसारखेंच पोकळ लोककल्याण व रिकामी बडबड चालेल व वास्तविक उपयोगाचें असें कांहीं होणार नाही. ज्यास आपली प्रकृति नीट करून शरीर दृढ करावयाचें असेल, त्यानें प्रथम आपल्या प्रकृतीचें मान समजून घेणें जसें अत्यावश्यक होय, त्याचप्रमाणें येथेही प्रत्येक मनुष्यास आपल्या देशाची स्थिति पूर्णपणें लक्षांत येऊन आपले बळाबळ जेव्हां त्यांच्या पुरतेपणीं मनांत भरेल, तेव्हां आमच्या सुधारणेस आरंभ झाला, असें खास ह्मणतां येईल.” हा उतारा अत्यंत महत्त्वाचा आहे. यांत शास्त्रीबोवांच्या सर्व हेतूंचें बीज आहे. इंग्रजसरकाराविरुद्ध आपल्या सारख्या जगाच्या व आपल्या घडामोडीविषयीं पूर्ण अज्ञान अशा राष्ट्रानें एकदम बंडाळी करण्यांत बिलकुल अर्थ नाही, त्यापासून तादृश उपयोग होणार नाही, नानाप्रकारच्या बोलकेपणाच्या संस्था व सभा काढण्यापासून देशाचा कांहीं फायदा नाही, तर राष्ट्रांतल्या सर्व लोकांस आत्मस्थितीचें, जगांतल्या उलाढालीचें व स्वपरवळाबळाचें पूर्ण ज्ञान झालें म्हणजे पुढे देश ऊर्जितावस्थेस आणण्यास आपले राष्ट्र आपोआप लागेल, असें हे शास्त्रीबोवांचें मत आमच्या चळवळी लोकांच्या मनात जितकें चांगलें बिंबेल तितकें हवें आहे. शिवाजीरामदासांच्या वेळीं जी राज्यक्रांति झाली, ती एकट्या शिवाजीच्या किंवा एकट्या रामदासांच्या कृतीनें झाली नाही; त्यावेळीं शेकडों शिवाजी व शेकडों रामदास महाराष्ट्रांत उत्पन्न झाले होते व त्यांची स्वरी योग्यता यथार्थपणें जाणणारे गुणी विरागी व उच्च मनोवृत्तींचे सहस्रावधि लोक राष्ट्रांत होते. मोठी क्रांति ही उठाउठी होणारी नाही. सर्व लोक, सर्व समाज, अठरापगड जातींतले हजारों लोक एका राष्ट्रहिताच्या उदात्त मनोवृत्तींनीं घेरले पाहिजेत व त्यांच्यांतत स्वार्थादि लघुवृत्तींचा पूर्ण लोप झाला पाहिजे. भरतखंडांतल्या लोकांनीं राज्यें मिळविलीं व तीं उत्तम प्रकारें चालविलीं, त्यांना अभिमान बाळगण्यासारखा इतिहास आहे, धर्म आहे, त्यांच्यांत राष्ट्रीयत्वाचीं अंगे आहेत व कालांतरानें भरतखंडाचा सर्व बाजूंनीं महोदय झाल्याशिवाय खास राहणार नाही, मात्र उतावीळपणा व अविचार नसावा. तर याप्रमाणें राष्ट्राची अगोदर जागृति करण्याला लोकांना सर्व बाजूंचें शिक्षण मिळालें पाहिजे. हे शिक्षण देण्याचे मार्ग शास्त्रीबोवा सांगतात:—“अज्ञानध्वंसनाचीं अलीकडे जशीं जबरदस्त

साधनें उपलब्ध झालीं आहेत तरी पूर्वी कधीही नव्हतीं. छापखाने, आगगाढ्या, आगबोटी, डाका, तारायंत्रे वगैरे सर्व अर्वाचीन कलाही युद्धांत कामीं पडणारीं अशीं दिव्य अस्त्रेच होत असें म्हटलें असतां चालेल. तर या महासाधनांच्या द्वारे आमचा येवढा सारा देश जो कुंभकर्णासारखा निद्रापद भोगीत स्वस्थ व सुस्त होऊन पडला आहे, त्यास हालवून जागे करण्याची प्रथमतः तजवीज झाली पाहिजे...तर देशास्थिति सुधारल्याचा राजमान्य मार्ग म्हटला म्हणजे लोकांस ज्ञानसंपन्न करणें हा होय. ही संपन्नता सिद्ध करण्याचीं दोन मोठीं साधनें म्हटलीं म्हणजे रसना व लेखणी हीं होत. पहिल्या सदराखालीं शाळा व व्याख्यानं येतात, व दुसऱ्याखालीं वर्तमानपत्रे, मासिकपुस्तके व ग्रंथ हे येतात. ”

८. आमच्या या नूतन राष्ट्रवैद्यनें आमच्या राष्ट्रीय आजारावर जीं दोन औषधे सांगितलीं ती रसना व लेखणी हीं होत. यावर कोणी शंका घेईल कीं, शास्त्रीबोवांनीं बोलक्या व लेखणीबहादूर पंडितांवर सारा गहजब उडविला व पुन्हां आपणच आमचे पुढारी बोलके व लेखणीबहादूर व्हावयाला पाहिजेत म्हणून सांगितलें ! कोण हा विरोध ! यावर असें उत्तर आहे कीं, शास्त्रीबोवांच्या पूर्वीं बहुतेक जिव्हा व लेखण्या परकीयांची अवास्तव स्तुति व आपली अवास्तव निंदा करण्यांत गुंतल्या होत्या. आपल्याच पुढाऱ्यांनीं आपलाच धर्म, इतिहास, भाषा इत्यादिकांची निंदा केली, तर बहुजनसमाजाला कर्तृत्वाचा उल्हास कसा वाटावा ? समर्थ मनास उपदेश करतांना ‘ बा सज्जना मना ! ’ म्हणून गोड भाषेनें त्यास आळवितात, यांतलें बीज काय ? कसलाही आडदाड घोडा असला तरी त्याच्या तोंडावर व पाठीवर हात फिरविला व मधुर वाणीनें चुचकारिलें कीं, त्याला उमेद चढते; त्याचप्रमाणे राष्ट्रास व समाजास चुचकारीत चुचकारीत त्यांत आत्मप्रत्यय हिंमत, उत्पन्न केली पाहिजे व त्यास कार्यतत्पर केले पाहिजे. समर्थ म्हणतातः—

मुलांच्या चालीनें चालावें । मुलांच्या मनोगतें बोलावें ।

तैसें जनःस शिकवावें । हळू हळू ॥ १ ॥

आपल्या समाजाची हिंमत आपण होऊन खचविणें यासारखें आत्मघातकीपणाचें दुसरें कोणतें कृत्य आहे ? प्रसंगविशेषीं बापाने मुलाचा

कान पिरगाळला पाहिजे, त्याला बोलले पाहिजे, त्याला शिक्षाही केली पाहिजे त्याचप्रमाणे खऱ्या पुढाऱ्याने प्रसंगी समाजांतले दोष जाण्यसाठी त्यांतल्या वाईट गोष्टींवर घसरले पाहिजे, पण त्याला मुख्यतः काम करावयाचे ते राष्ट्राला चुचकारून त्याला आत्मोन्नतीच्या मार्गाला लावणे हे होय. समर्थानीं दासबोवांत खरा पुढारी कसा असावा लागतो, त्याचे कर्तव्य काय, समाजसुधारणा त्याने काणत्या पद्धतीवर करावयाला पाहिजे याबद्दल जागोजाग फार सार्मिकरणे सांगितले आहे. राष्ट्राची राजकारणांत, सामाजिक व धार्मिक बाबतींत ज्याला सुधारणा करावयाची असेल त्याने दासबोधाचीं शेंकडों पारायणे समजून करावीं. 'जग तोचि जग-नायक । कळला पाहिजे विवेका. ॥' असो; तर शास्त्रीबोवांनीं स्वाभिमान-मूलक सर्व सुधारणा पाहिजे म्हणून सांगितले आहे, ते अगदीं यथार्थ आहे. त्यांनीं जिऱ्हा व लेखणी हीं जीं राष्ट्रहिताचीं दोन मुख्य साधने सांगितलीं त्यावर दुसरीही एक शंका येईल कीं, 'मे'ठमोठ्या कांत्या बिनबोलक्या कर्त्या पुरुषांनींच केल्या आहेत व बोलके लोक प्रसंगीं निरुपयोगी ठरतात' यावर उत्तर, राष्ट्रोपदेशक हे नेहमींच कर्तेच असतात असे जरी नसले, तरी कर्त्या पुरुषांला उपयोगी पडेल अशी राष्ट्रस्थिति हेच निर्माण करितात. शिक्रायापूर्वीं जे एकनाथ, मुक्तेश्वर, तुकारामप्रभृति संत व कवि झाले त्यांनीं महाराष्ट्राय उदात्त विचारांनीं युक्त व म्हणून कार्यक्षम कसे केले, हे इतिहासज्ञांस सांगणे नकोच. खुद्द इंग्लंडच्या इतिहासांत 'लेखणी व रसना' यांनीं केवढाळीं कार्ये केलीं, हे प्रसिद्ध आहे. लेखणी व रसना यांचे सामर्थ्य सामान्य नव्हे. एका व्हाल्टेरच्या लेखणीने फ्रान्स देश कसा खडबडून जागा केला व फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीनंतर बर्कच्या लेखांनीं व व्याख्यानांनीं युरोपांतल्या राजांचे डळमळणारे मुगुट त्यांच्या डोक्यांवर कसे टिकूं* दिले, हे इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. असो; तर सर्वकाळीं रसना व लेखणी यांचे सामर्थ्य राष्ट्रोदयाला अत्यंत उपयोगी पडते व

* 'Upon all the trembling Kings of Europe, the 'French Revolution' fell like rain after long draught' --Gosse on English Literature.

शास्त्रीबोवांनीं देशोद्धाराचीं हींच दोन मुख्य अंगें आहेत म्हणून त्यावेळीं सांगितले, ते अगदीं युक्त आहे.

९ आमच्या सुशिक्षित पुढाऱ्यांनीं आपल्या रसना व जिह्वा यांच्या द्वारे लोकांस कोणतें शिक्षण द्यावें; वर्तमानपत्रें, मासिकें, ग्रंथ यांना विषय कोणते असावे, याबद्दल शास्त्रीबोवांनीं अनेक ठिकाणीं सांगितले आहे, त्यांपैकीं एकशेन उतारे पुढें देतो:- भाषापद्धति या निबंधांत ते म्हणतात—“ इंग्लिश भाषेत ज्याप्रमाणें हरएक उपयुक्त व मनोरंजक विषयावर शेंकडों बालबोध ग्रंथ झालेले आहेत व प्रतिवर्षीं तयार होत आहेत, तसेच इकडील देशभाषांतून जर होतील तर सहस्रावधि लोकांस अत्यायासाने, अल्पकाळानें व अल्पअर्थानें पुष्कळ ज्ञान करून दिलेंसें होईल. पदार्थविज्ञानाच्या ज्योतिष, रसायन, दर्शनानुशासन, भूगर्भशास्त्र, यंत्रशास्त्र इत्यादि निरनिराळ्या शाखांवर, तसेच इतिहासादि विषयांवर व अनेक लौकिक विषयांवर जर सुबोध ग्रंथ लोकांस वाचावयास मिळतील, तर हल्लीं सामान्य गोष्टींचेही लोकांत जें लज्जास्पद अज्ञान दृष्टीस पडतें तें दूर होईल; व विद्यानंदाचा खरा अनुभव घडून आपले सर्व प्रकारचे हक्कही लोकांस करूं लागतील. ” तसेच जान्सनवरच्या निबंधांत ते म्हणतात—“ तरुण जनांस वाचण्यालायक अशीं नानाप्रकारचीं मनोरंजक पुस्तकें, बहुश्रुत लोकांच्या उपयोगीं पडण्यासारखे तऱ्हेनऱ्हेच्या माहितीचे चमत्कारिक ग्रंथ, विद्यार्थ्यांस उपयुक्त असे देशोदेशींचे इतिहास, निरनिराळ्या शाखांवर सुबोध ग्रंथ, त्याप्रमाणेंच या देशांतील जुनी कविता व जुना इतिहास यांचा संग्रह,—कीं जो होण्याची सोय दिवसेंदिवस कमी होत चालली आहे,—तसेच साऱ्या भारतवर्षीयांच्या, किंबहुना साऱ्या जगाच्या प्रीतीचें व पूज्यबुद्धीचें स्थान झालेली जी प्राचीन गीर्वाण भाषा—तींत काय काय ज्ञानभांडार आहे, तिच्या खालोखाल मानलेली जी फारशी भाषा तींत काय मौज आहे; याविषयीं शोध; हिंदुस्थानी, गुजराथी वगैरे एतद्देशीय भाषांचा मराठीशीं कितपत संबंध आहे, व्याकरणरीत्या सर्वांचा कसा कसा मेळ आहे, याविषयीं विचार; या प्रकारें उद्योग करण्याचें आमच्या पुढारी मंडळीनें जर मनावर घेतले असतें तर आजला लोकांची किती निराळी स्थिति असती ! यासारखेंच

देशी शेतीकडे व देशी व्यापाराकडे जर कोणी लक्ष दिले असते, व आपल्या इंग्रजी ज्ञानाचा लाभ आपल्या देशबंधूस त्यांच्या भाषेच्या द्वारे करून दिला असता व व्यावहारिक कृत्यांच्या संबंधानेही त्यांस उपयुक्त माहिती करून दिली असती तर त्यांस व सर्वांस केवढे भूषण झाले असते ! ” या दोन्ही महत्त्वाच्या उताऱ्यांत वाङ्मयाची अत्यंत व्यापक कल्पना स्पष्ट दिसत आहे व महाराष्ट्रसारस्वत असल्या बाबतींत अगदी मागे असल्यामुळे ते वाढविण्याची शास्त्रीबोवांनी योग्य दिशा दाखवून दिली आहे. मराठी भाषा कविताविषयांत चांगलीच संपन्न आहे. गद्यग्रंथ मात्र मराठींत नांव घेण्यासारखे अजूनही झाले नाहीत. स्वतः शास्त्रीबोवांनी मेकालेच्या पद्धतीचेच पूर्ण अनुकरण करून ऑडिसनाचे काम केले आहे; पण अद्याप मराठी भाषेला नाट्याचार्य शेफरीअर, इतिहासकार गिवन, कोशकार वेब्सटर, कादंबरीकार स्कॉट, असले ग्रंथकार मळावयाचे आहेत. इंग्रजी व युरोपांतल्या इतर अभियुक्त भाषा गद्यरचनेच्या कामांत किती पुढे गेल्या आहेत, याची अद्याप आमच्याकडील पुष्कळ विज्ञानांस कल्पनाही नाही. रिच्य ऑफ रिच्युजच्या योग्यतेचे नाधिक पुस्तक मराठींत निवण्याला अद्याप किती अवकाश आहे ! मराठी भाषा दुबळी नाही, तिच्यांत माधुर्य, प्रौढी हे गुण आहेत, हव्या त्या विषयावर मराठींत ग्रंथरचना करितां येईल इतक्या योग्यतेची ती आहे, यांत मुळीच शंका नाही. पण इंग्रजी, फ्रेंच वगैरे पाश्चात्य भाषांत जे विविध विषयांवर अनेक सुंदर गद्यग्रंथ आहेत तशा पद्धतीचे गद्य ग्रंथ मराठींत नाहीत. ही उणीव भरून काढण्याचा एकच मार्ग आहे, आणि तो हा की, इंग्रजी, फ्रेंच वगैरे भाषांतल्या गद्यग्रंथांशी चांगला परिचय करून घेण्या-इतके त्या भाषांचे ज्यांस ज्ञान आहे त्यांनी इंग्रजी धर्तीवर मराठींत स्वतंत्र ग्रंथ करून मायभाषेचे दारिद्र्य घालविण्यासाठी निःस्वार्थबुद्धीने कंबर बांधली पाहिजे. एकीकडे गीर्वाण भाषा व एकीकडे इंग्रजी भाषा या दोन विस्तृत व खोल तलावांतून निरालस्य, निःस्पृहता, उल्हास, निरपेक्षता, रसिकता, स्वाभिमान, आस्था व प्रेम या आठ बैलांची मोट लावून रात्रंदिवस मराठी भाषेच्या उपवनास निरनिराळ्या विषयांच्या निरनिराळ्या पाटांतून पाणी पोंचविले पाहिजे, म्हणजे तेजस्वी व स्वतंत्र ग्रंथवृक्षांच्या

सुखशतिल छायेंत बहुजनसमाज आराम पावेल ! विष्णुशास्त्री यांना संस्कृत व मराठी भाषांची परम नीति होतीच, पण इंग्रजी भाषेचे महत्त्वही ते ओळखून होते. प हिल्याच निबंधांत खालील वाक्य आहे—“ इंग्लिश भाषेचा आम्ही द्वेष करीत नाहीं; हें तर काय, पण आपल्या मराठीच्या उत्कर्षास ती मोठेच साधन होईल, अशी आमची खात्री आहे. सर्व जगांतील ज्ञानभांडार तींत सांठविलें असल्यामुळे तिचे साहाय्य मराठी-सारख्या परिपक्व होऊं पहाणाऱ्या भाषेस जितकें होईल तितकें थोडें आहे, इतकेंच मात्र कीं, तें ज्ञानभांडार आपलेसें करून घेण्यास आपल्या भाषेचे स्वत्व म्हणजे निराळेपण कायम राखलें पाहिजे... ..इंग्रजीतील केवळ अर्थ मात्र घेऊन त्यास शुद्ध मराठीच्या सांच्यांत त्यांनीं ओतलें पाहिजे.”

मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीस इंग्रजीचा आज अतोनात उपयोग करून घेतां येणार आहे; पण मूळ संस्कृताची कास सोडून चालावयाचे नाहीं:—

“ मराठीत प्रवीण होऊं पाहणारास निदान काव्यव्युत्पत्तीपुरते तरी संस्कृत भाषेचे ज्ञान अवश्यमेव हवेंच; कारण दोहोंचा संबंध निकट असल्यामुळे मूळच्या भाषेशिवाय चालू भाषेचे ज्ञान पुरतेपणीं होणे कठीण आहे. ” इंग्रजीचा अतोनात उपयोग मराठीच्या अभिवृद्धीस होण्यासारखा आहे, हें जरी खरें, तरी मराठीवर इंग्रजीचे वर्चस्व होऊं देतां उपयोगाचे नाहीं. नाहीतर ज्याला मदतनीस म्हणून बोलावयाचे तोच अधिक शिरजेर होऊन मुख्य यजमानास धाब्यावर बसवावयाचा ! अहमदनगर आणि विजापूर यांच्यांत जेव्हां चुरस झाला, तेव्हां विजापूरसंस्थानाने जवळच्या बलाढ्य अशा विजयानगरच्या हिंदुसंस्थानास साहाय्य बोलाविलें असतां विजयानगरच्या राजाने विजापूरच्या मदतीस जाऊन त्याच्याच राज्यांत बंडाळी मांडली ! म्हणजे मुसलमानी तंबू छायेंत असतील ते उपटून टाकून तेथे आपले रोंवावयाचे, अशाच्या सवा खंडणी मागावयाची, मशीदींस व काजींस उद्देग वाटेळ अशा जुळमाच्या क्रिया करावयाच्या असा त्यानें क्रम ठेवला. शेवटीं विजापूरच्या बादशहास ‘ भांक नको पण कुत्रा आर ’ असें होऊन विचारा गोंधळून गेला ! ! तर ‘ अंगापेक्षां बोंगा जड ’ असें म्हणावयाचा प्रसंग मराठी भाषेवर न येईल इतक्याच बेताने इंग्रजीची

मदत आपण घेतली पाहिजे. इंग्रजी भाषेचा मराठीवर पगडा बसणार नाही व तिचे स्वत्व जाणार नाही, अशा बेताने इंग्रजांच्या गद्यपद्याच्या अनेक सुंदर तऱ्हा मात्र मराठी ग्रंथकारांनी मराठीत आणाव्या, याबद्दल शास्त्रीबोवांनी 'भाषादूषण' वगैरे निबंधांत चांगले विवेचन केले आहे.

१० आपली रसना व लेखणी देशोद्धाराच्या कामी खर्च करणाऱ्या पुढ्यांनी आपले कर्तव्य निरपेक्षबुद्धीनेच बजावले पाहिजे. ग्रंथकर्त्या-विषयी शास्त्रीबोवा लिहितात—“आमच्या ज्ञानहीन व धनहीन देशांत ग्रंथरचनेपासून फलनिष्पत्ति होण्याचा कितपत संभव आहे, हे जाणून मुख्यतः देशहितबुद्धीनेच आपले काम आपण बजावले पाहिजे. भाषारूप उपवनास आपल्या ज्ञानोदकाचे सिंचन निदान आरंभी तरी त्यांनी निरपेक्षबुद्धीनेच केले पाहिजे. कालेकरून त्यांच्या श्रमांचा परिपाक कीर्तिरूप सुमनांनी व अर्थरूप फलांनी प्रकट होईलच होईल; पण त्या अदृष्ट लाभावर नजर न देतां पहिल्याने केवळ आपले कर्तव्य म्हणूनच त्यांनी हातांत लेखणी धरली पाहिजे. खडकाळ डोंगराची चढण मोठी कठीण असते, तसाच लोकप्रसिद्धीचा मार्गही परम विषम होय. तो क्रमण्यास मनुष्याने एकदां कंबर बांधली म्हणजे मग कितीही अडथळे आले तरी त्याने धैर्य सोडतां कामास नाही. ” लोकशिक्षण हे आपले पवित्र कर्तव्य समजून ते निरपेक्षतेने बजावणारे ग्रंथकार राष्ट्राचे खरोखरीचे पुढारी होत.

११. येथपर्यंत निबंधमाला काढण्यांत शास्त्रीबोवांचा काय हेतु होता, तो बहुधा त्यांच्याच शब्दांनी सांगितला. त्याचाच सारांश पुन्हा थोडक्यांत सांगतो. “आपल्या देशावर सध्यां परकीयांची सत्ता आहे व खेदाची गोष्ट कीं तीं तून मुक्त होऊन आपल्या देशास पुन्हा डोकें वर उचलण्याचा प्रसंगही लवकर येईलसे वाटत नाही. सध्यांच्या अत्यंत कष्टावस्थेत इंग्रजांच्या तरवारीच्या तिखट धारांशीं दयाद्रितचा जो कांहीं थोडाबहुत अंश मिश्रित असेल, तेवढाच बहुतकरून आम्हांस त्राता उरला * आहे ” कांहीं कालपर्यंत तरी पारतंत्र्याचे जू आपल्या माने-

* 'इतिहासावरचा निबंध.'

वरचें हालत नाही, तेव्हां अपरिहार्य स्थितीबद्दल नित्य रडत बसण्यांत कांहीं हांशील नाही. इतकेंच काय, पण प्राप्त झालेल्या स्थितिविशेषाचा फायदा घेऊन आपल्या राष्ट्राची सर्वांगीण उन्नति करण्याचे प्रयत्नास पुढारी व विद्वान् लोकांनीं लागले पाहिजे. आपल्या राष्ट्रांतल्या सर्व लोकांचें आपल्या व जगाच्या उलाढालींविषयींचे समज यथार्थ बनले पाहिजेत. हें होण्यासाठीं सध्यां देशाभिमानी पुरुषांनीं आपल्या लोकांत स्वाभिमान व कर्तृत्व जागृत होतील, अशा बेतानें अत्यंत निरपेक्षतेनें आपल्या 'रसना व लेखण्या' राष्ट्रकार्यार्थ वाहिल्या पाहिजेत व लोकांना आत्मस्थितीचें अगोदर पूर्ण ज्ञान करून दिलें पाहिजे. इंग्रजी भाषा व संस्कृत भाषा यांच्या साहाय्यानें मराठी भाषा सुधारली पाहिजे व तींत काव्ये, इतिहास, चरित्रे, नानाविध शास्त्रे, कलाकौशल्य यांवर तऱ्हेतऱ्हेचे चमत्कारिक ग्रंथ निर्माण करून तिला संपन्न केली पाहिजे. "भाषेची अभिवृद्धि ही देशाच्या उत्कर्षाचें एक मोठेंच साधन असून तें प्रयत्नाधीनही वरेंच आहे," यास्तव राष्ट्रांतल्या सर्व लोकांस आपल्या देशांतल्या व पृथ्वीवरच्या सर्व देशांतल्या शेती, व्यापार, कलाकौशल्य, वाङ्मय, राजकारण या संबंधाच्या चळवळी यथार्थत्वानें शिकविण्याचें काम राष्ट्रांतल्या थोर पुढाऱ्यांचें आहे व ही प्रवृत्ति राष्ट्रांत उत्पन्न करण्यासाठींच निबंधमालेचा जन्म झाला आहे. मालेच्या जन्माचा हा हेतु पूर्णपणें मनांत बिंबला म्हणजे तिच्या स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान होईल.

५ मालेचें स्वरूप—मुख्य निबंध.

१२. निबंधमालेचा हा हेतु नीट ध्यानांत धरिला म्हणजे तींतल्या सर्व निबंधांची खरी उपपत्ति लावतां येते. मुख्य निबंधांची संख्या सुमारे वीस आहे. इंग्रजी भाषा, भाषादूषण, लेखनशुद्धि, भाषापद्धति, भाषांतर व मराठी भाषेची सांप्रतची स्थिति, हे सहा निबंध भाषाविषयपर आहेत; इतिहास, वाचन, वक्तृत्व, विद्वत्त्व आणि कवित्व, ग्रंथावर टीका, जान्सनचें चरित्र व मोरोपंताची कविता हे सात निबंध वाङ्मयात्मक व चर्चात्मक आहेत; लोकहितवादीवरचा निबंध खंडणपर आहे; आमच्या देशाची स्थिति, संपत्तीचा उपभोग व लोकभ्रम हे तीन निबंध सामा-

जिक आहेत; आणि गर्व हा निबंध मानसशास्त्रांपैकी आहे. येणेप्रमाणे निबंधांचे वर्गीकरण करितां येते. हे म्हणजे अगदीं मारवाडी कांटा हातांब धरून केले आहे, असे कोणी समजू नये. तसें करणे प्रायः शक्य नाही; पण सामान्यतः असे म्हणतां येईल कीं, निबंधमालेतले निबंध कांहीं भाषाविषयात्मक, कांहीं वाङ्मयात्मक व चर्चात्मक, कांहीं सामाजिक, एक प्रचलितमतखंडनपर व एक मानसशास्त्रांतला आहे. या सर्व निबंधांचा समुच्चयाने विचार केला म्हणजे असे दिसते कीं, हे निबंध बेकनच्या निबंधांसारखे सूत्रात्मक नाहीत, जॉन्सनच्या निबंधांप्रमाणे गहन-विचारपरिप्लुत नाहीत, ह्यूमच्या निबंधांप्रमाणे समाजशास्त्रावर व मानसशास्त्रावर अति खोल विचार करून लिहिलेले नाहीत व अँडिसनच्या निबंधांप्रमाणे बहुधा केवळ लौकिक विषयांवर लिहिलेले नाहीत.—तर ज्यावर मालाकारांनीं शतशः प्रहार केले व ज्याचीं मते खोडून टाकण्यांत त्यांनीं पराकाष्ठा केली त्या मेकॉलेच्या निबंधांच्या धर्तीवर हे निबंध बहुधा लिहिलेले आहेत ! या निबंधांत अँडिसनाचा बालबोधपणा व मेकॉलेचा तिखटपणा आहे. मानसशास्त्रांतला एक मौजेचा सिद्धांत असा दिसतो कीं, ज्या विषयाचा मनाला ध्यास लागतो—मग तो प्रेमबुद्धीने लागो किंवा द्वेषबुद्धीने लागो—त्याचे अत्यंत बलवत्तर संस्कार नकळत व इच्छा नसतांही मनुष्याच्या मनावर होतात. ‘ज्याचे जया ध्यान । तेची होय त्याचे मन’ हे तुकोबांचे वचन या दृष्टीने खरे आहे. भागवतांत भिंगुरटी भ्रमराचे ध्यान करितां करितां भ्रमर होते हा दृष्टांत, साधु ध्यानाने ईश्वरस्वरूप होतो, हे सिद्ध करण्यासाठीं दिला आहे. कंसादि दुर्जनांचीं मने कृष्णमय झालीं होती म्हणून अंतीं प्रल्हादादि सद्भक्तांना जी गति मिळाली तीच त्यांना मिळाली, असे संतांचे वाक्य आहे. यासंबंधीं ज्ञानेश्वरींतल्या खालील ओव्या मनन करण्यासारख्या आहेतः—

हेचि कवणे एके मिसें । चित्त माझे ठायीं प्रवेशे ।

येतुलें हो मग आपैसे । मीच होणे असे ॥ १ ॥

अगा वरी फोडावयाचि लागीं । लेहो मिळो कां परिसाचे आंगीं ।

कां जे मिळतिये प्रसंगीं । सोनेचि होईल ॥ २ ॥

पाहे पा वल्लभाचेनि व्याजे । तिया व्रजांगनाचि निजे ।
 मज मिनलिया काय माझे । स्वरूप नव्हती ? ॥ ३ ॥
 ना तरी भयाचेनि मिसे । माते न पविजेचि काय कसे ।
 कीं अखंड वैरवसे । चैद्यादिकीं ? ॥ ४ ॥
 नारदा ध्रुवा अक्रुरा । शुका हन सनत्कुमारा ।
 इयां भक्ति मी धनुर्वरा । प्राप्य जैसा ॥ ५ ॥
 तैसाचि गोपिकांसि कामे । तया कंसा भयसंभ्रमे ।
 येरां घातकां मनोधर्मे । शिशुपालादिकां ॥ ६ ॥
 आणि भलतिया जाति जन्मावे । मग भजिजे कां विरोधावे ।
 परि भक्ता कां वैरिया व्हावे । माझियाची ! ॥ ७ ॥

या सुरस उतान्यांत वर सांगितलेले मानसशास्त्रातले गूढ तत्व उदाहरणांनीं सिद्ध करून दाखविले आहे. मेकालेसंबंधाने शास्त्रीबोवांचीही अशीच स्थिति झाली आहे. कालेजांत शिरण्यापूर्वीपासून त्यांची मेकालेशी दोस्ती जुळली होती. हा त्यांचा स्नेह चिरकाल राहिला ! निबंधमालेत मेकालेच्या विचारांची व टीकापद्धतीची इतकी हुबेहुब नकळ केलेली आढळून येते व मेकालेचा कोटिक्रम, त्याचा तिखटपणा, एखाद्यावर घसरले कीं त्याला पूर्णपणे चीत करण्याची तन्हा, गरुड पक्ष्यासारख्या सारस्वताच्या अनेक शाखांत भरान्या मारून लेख बहुश्रुतपणाने, विविध माहितीने, सफाईदार, सोप्या व जोरदार भाषेने चित्तवेधक करण्याची हातोटी, वगैरे गुणांचे निबंधमालेने इतक्या आश्चर्यकारक रीतीने अनुकरण केलेले दृष्टोत्पत्तीस येते कीं, निःपक्षपाती मनुष्यास मेकालेच्या निबंधांचे निबंधमालेने शिष्यत्वच पत्कारिले आहे असे वाटते.* निबंधमालेला

* मेकालेच्या मिल्टनवरील निबंधाच्या पूर्वभागाशीं पुढील उतारा ताडून पाहण्यासारखा आहे—“सहृदयता लगजे अंतःकरणाचा कोमळपणा तरुणवयांत मनुष्यांत फार असतो. तसाच अर्थात् अज्ञानावस्थेंत असणाऱ्या राष्ट्रांतही फार असतो. ह्मणूनच लहान वयांत... ..नाटकें कादंबऱ्या, काव्ये, यांचा अतोनात नाद असतो राष्ट्राच्या आधावस्थेंत उत्कृष्ट कविता उदयास पावते...विचारशक्तीचे प्राबल्य होऊन कवित्वाचा व्हास होतो.” [विद्वत् व कवित्व.]

मुख्यतः इंग्रजी वाङ्मयापामून स्फूर्ति झालेली उघड दिसते. कालिदासादि मध्यकालीन कवि जसे शास्त्रीबोवांच्या पुरे ओळखीचे झाले होते, तसा व्यासवाल्मीकादिकांशीं त्यांचा दूरचाही परिचय झालेला दिसत नाही. मराठी कवितेशींही त्यांचा त्यांच्या काळाच्या मानाने वेताचाच परिचय झालेला होता. नाही म्हणावयाला मोरोपंतांची कांहीं कविता त्यांनीं वाचली होती, असें मोरोपंतांवरील निबंध, निबंधांतले प्रासंगिक उल्लेख व उत्कृष्ट उतारे या सदराखालचे मोरोपंतीं वेचे यावरून दिसते. ज्ञानेश्वरी परिभाषा व तुकारामांचे निवडक अभाग या पुस्तकांवर शास्त्रीबोवांनीं जी टीका केली तींत मुख्य विषयासंबंधीं इतकी थोडी माहिती आहे व अर्वांतर व्याख्यान-माहितीनें व सूचनांनीं भरलेले खरे-इतके विस्तृत आहे कीं, त्यानेच सारे टीकालेख भरून गेले आहेत. एकंदरींत, नवनी-तापलीकडे मराठी कवितेशीं त्यांचा विशेष परिचय होतासें दिसत नाही. त्यांनीं इतर अनेक विषयाप्रमाणे मराठी कवितेचाही कांहीं भाग वरवर चाळलेला आहे, पण मराठी कवितेसंबंधीं त्यांचे प्रसंगोपात्त जे उद्गार आले आहेत, त्यांवरून या विषयासंबंधीं त्यांनीं अवश्य तितका व्यासंग ठेवला नव्हता, हे उघड दिसते. हिंदुस्थानच्या किंवा मराठ्यांच्या इतिहासासंबंधीं मात्र त्यांनीं बरेच ग्रंथ पाहिले होते; पण तेही बहुतेक इंग्रजीच होते. इतिहास हा त्यांचा अत्यंत आवडता विषय असून त्यांच्या विस्तृत इतिहासवाचनामुळेच मालेला बहुश्रुतपणा व मनोरंजकता हे गुण प्राप्त झाले आहेत. सांगावयाचे तात्पर्य एवढेच कीं, त्यांच्या वाचनापैकीं बहुतेक ग्रंथ इंग्रजी व कांहीं थोडे संस्कृत व त्याहून फार थोडे मराठी होते. यामुळे त्यांच्या लेखांला, विचारांला व पद्धतीला इंग्रजी वळण पुष्कळच लागले

शुद्ध इंग्रजी वळणही निबंधमालेस पुष्कळ लागले आहे. याबद्दल आणखी एक उतारा देतो; “ भाषेत गद्यग्रंथांचा प्रचार सुरू होणे हे लोकसुधारणेचे एक मोठे चिन्ह आहे. कारण पद्यरचना सोडून देऊन गद्याकडे जेव्हां लोकांचा कल होतो, तेव्हां केवळ मनोरंजन करणाऱ्या विषयांहून अधिक योग्यतेच्या विषयाकडे त्यांचीं मन प्रवृत्त झालीं असें दिसून येते.....ही दुसरी रीत (गद्यांत शास्त्रीय विषय व्यावहारिक भाषेनें लिहिणे) हे, राष्ट्राच्या सज्ञान अवस्थेचे विशेष सूचक होय हे उघड आहे. ” [इंग्रजी भाषा.]

आहे व त्यांतही मेकॅलेच्या निबंधांतून आपल्या मतांच्या खंडणार्थ व खंडणार्थ त्यांनीं इतके उतारे घेतले आहेत कीं, मेकॅलेच्या विचारांचे व पद्धतीचे त्यांच्या विचारपद्धतीस किती वळण लागले आहे, हे या अवतरणबाहुल्यावरूनही सिद्ध होते. इंग्रजी विचारपद्धतीचे शास्त्रीबोवांनीं इतके पूर्ण अनुकरण केले हा सर्वस्यी दोष आहे असेच आमचे मत आहे, असे मात्र कोणी समजू नये; इतकेच काय, पण शास्त्रीबोवांना इंग्रजीचा इतका दृढ संस्कार झाला नसता, तर निबंधमालेसारखा सुंदर ग्रंथही आपणांस कदाचित् मिळाला नसता. शास्त्रीबोवांचा मुख्य गुण आम्हांस सांगावयाचा आहे तो हा कीं, इंग्रजी ग्रंथांशीं मोठा परिचय करून त्यांतील विचार व लेखनपद्धति हे गुण त्यांनीं इतके आपलेसे करून घेतले होते कीं, मूळ ग्रंथांचा विशेष मागमूस लागू न देतां स्वतंत्र निबंधरचना त्यांना करतां आली. अलीकडे पुष्कळ इंग्रजी ग्रंथांचीं रुक्ष मराठी भाषांतरे करण्याची प्रवृत्ति कांहीं पदवीधरांनीं पाडिली आहे. त्यापेक्षां शास्त्रीबोवांनीं अवलंबिलेला मार्गच पुष्कळ पटीने चांगला दिसतो. दाभोळकरांच्या मालेतले किंवा ग्रंथमाला मासिक पुस्तकांतले कांहीं उत्तम इंग्रजी ग्रंथांचे मराठी तर्जुमे पाहिले म्हणजे भाषांतरकर्त्यांची कीर्ति येते ! ज्यांना मूळ इंग्रजी ग्रंथ वाचतां येतात, ते हीं भाषांतरे पाहण्याच्या भानगडीत सहसा पडणार नाहीत व ज्यांना इंग्रजीचा गंध नाही ते हीं वेडगुजरी व क्लिष्ट भाषांतरे वाचण्याचे श्रम घेणार नाहीत ! एवंच, अशा भाषांतरांचा मोठासा उपयोग कोणासच होत नाही. त्यापेक्षां एखाद्या विषयावर इंग्रजीतले अनेक ग्रंथ वाचावे, त्यांचे विचार आपल्या चिंतनाने आपलेसे करावे, आपल्या वाङ्मयांतल्या विचारांशीं त्यांची तुलना करून सापेक्षतेनें दोहींकडल्या ग्रंथांचा अभ्यास करावा, नंतर स्वतंत्रबुद्धीने त्या विषयांवर आपले स्वतंत्र मत बनवावे व मग अगदीं स्वतंत्र ग्रंथ इंग्रजी न जाणणाऱ्या लोकांसही कळतील, अशा सरळ, सुबोध भाषेत, आपले आचारविचार सांभाळून, मोठ्या सावधपणाने व पोक्त विचार करून लिहावे. अशा स्वतंत्र ग्रंथांची मराठींत फार वाण आहे. मालाकारांनींही भाषांतरांचा सपाटा चालविला असता, तर निबंधमाला इतकी लोकप्रिय झाली नसती. इंग्रजी उतारे, इंग्रजी वळण, इंग्रजी विचार, इंग्रजी पद्धति, हीं सर्व

इतक्या स्वतंत्रपणाने निबंधमालेने स्वीकारलेलीं दिसतात कीं, निबंधमाला खरोखरीच परपुष्ट असूनही पूर्ण स्वतंत्र ग्रंथ झाला आहे. प्रत्येक ग्रंथका परपुष्ट असतोच. मागील कवींचीं व ग्रंथकारांचीं वचनें, कोट्या, शब्द-योजना पुढील ग्रंथकार आपलीशी करून घेतात; पण इतक्या उत्तम तऱ्हेने त्यांचा आपल्या पद्धतीशी मिलाफ करितात कीं, त्यामुळे त्यांचा स्वतंत्रपणा मोडत नाही. शेकस्पीअरने पूर्वीच्या कित्येक ग्रंथकारांचीं संविधानके, कल्पना, विचार, वाक्यरचना व नांवे सुद्धां उचलून स्वतंत्र नाटके रचलीं आहेत, मिल्टनचे कित्येक सुंदर शब्द व प्रयोग ग्रे कवीने आपल्या काव्यांत योजले आहेत, शानेश्वरींतल्या कित्येक कल्पना व ओव्या एकनाथाने व तुकारामाने आपल्याशा करून घेतल्या आहेत, एकनाथाच्या ओव्या तुकारामाने व या दोघांच्याही सोरोपंताने घेतल्या आहेत. उत्तम ग्रंथकार म्हणजे अट्टल प्रतीचा चोर असतो ! ज्याचे चौर्यकर्मांत जितके कसब अधिक तितका तो चतुर अधिक ! ! जाणूनबुजून चौर्यकर्म करणारे अपराधी ठरतातच; पण उत्तम ग्रंथकार असे लबाड नसतात. त्यांची पूर्वकवींच्या विचारादिकांशीं इतकी एकरूपता झालेली असते कीं, आपल्या हातून चौर्यकर्म घडत असते याचेही त्यांस भान नसते. इंग्रजी शिक्षण व इंग्रजी वाङ्मयाच्या सुंदर पद्धति शास्त्रीबोवांत इतक्या उत्तम प्रकारे मुरल्या व त्यांचे त्यांनीं इतक्या उत्तम प्रकारे चीज करून दाखविले कीं, मराठी भाषेचा पुरस्कर्ता म्हणून त्यांच्या शेजारीं बसावायला दुसरा पदवीधर अजून झाला नाही. मराठी गद्यग्रंथांत निबंधमालेला अग्रपूजेचा मान सर्वकाळ मिळेल. इंग्रजी विद्यावृक्षाला महाराष्ट्रांत जे पहिले सरस फळ झाले ते ' निबंधमाला ' होय.

१३. मालेतल्या निबंधांचे भाषाविषयात्मक, वाङ्मयात्मक, सामाजिक वगैरे जे प्रकार सांगितले त्या सर्व प्रकारांचा निबंधवार विचार करावयाला येथे सवड नाही, तरी ठोकळ मानाने या निबंधांचे स्वरूप काय आहे ते आतां संक्षेपाने सांगण्याचा उपक्रम करतो. इंग्रजी भाषा यावर जो निबंध लिहिला आहे तो इंग्रजी भाषेचा उत्कर्ष कसा होत गेला, तींत ग्रंथसंपत्ति कोणत्या प्रकारची आहे, यांचे आपल्या लोकांस ज्ञान होऊन सधनुसार ' देशभाषा सुधारण्याच्या सांप्रतच्या प्रयत्नांस ' अधिक जोर

यावा म्हणून लिहिला आहे. पण सर्व निबंध नीट पाहिला म्हणजे असें दिसते कीं, इंग्रजी भाषेची उत्पत्ति, वाढ व अभिवृद्धि कशी झाली, या मुख्य मुद्याचें विवेचन त्यांत फारच त्रोटक केले आहे व ग्रंथासंबंधीं माहिती दिली आहे तीही अगदींच अपुरी आहे. या निबंधावर चार लेख लिहिले आहेत; त्यांपैकीं तीन लेख केवळ ' इतिहास ' या विषयाला दिले आहेत व एका म्हणजे पहिल्या लेखांत, इंग्रजी भाषेची उत्पत्ति, तिचे घटकावयव, गद्यात्मक ग्रंथांची प्रवृत्ति व कविता, गद्याचे प्रकार, निबंध व मेकाले इतके महत्वाचे विषय कोबले आहेत. इतिहासावर स्वतंत्र लेख पूर्वींच लिहिला होता. म्हणून ' इंग्रजी भाषा ' याप्रमाणें व्यापक नांवाचा ज्याला मथळा दिला, त्यांत एकाच अंगाचें आणि ज्याचा पूर्वीं स्वतंत्र विचार झाला आहे अशा अंगाचें विवेचन करण्याकरितां निबंधाचा बहुतेक भाग दिल्यामुळे या निबंधापासून नांवाप्रमाणें बोध होत नाही. हारिदास जसा मूळपदावर वारंवार येतो त्याप्रमाणें प्रसंग निघाला कीं, शास्त्रीबोवांची लेखणी इतिहासाकडे ज्यास्त वाहात असे; यामुळे एकंदरीनें मुख्य निबंधास थोडेसे गौणत्व आलें आहे. या निबंधांत मुख्य दोष हा आहे कीं प्रधान अंगांचा जसा व्यापकपणें विचार व्हावयाला पाहिजे होता तसा तो न होतां, एकाच अंगावर सर्व निबंध टेंकला आहे व मोठाल्या ग्रंथकारांचा नामोच्चारही न होतां बारीकसारीक अशा पांच चार ग्रंथकारांवरच निबंधकारानें आपली लेखणी चालविली आहे. तरी अशा प्रकारचा निबंध पूर्वीं मराठींत कोणीही लिहिला नसल्यामुळे ही एक नवी दिशा मालाकारांनीं दाखवून दिली याबद्दल त्यांचे आभार मानणें जरूर आहे. इंग्रजी भाषेची उत्पत्ति व वाढ कशी झाली, तींत गद्यपद्यात्मक ग्रंथकर्ते कोणत्या वेळीं झाले, त्यांपैकीं प्रत्येकाचा भाषाभिवृद्धीस काय उपयोग झाला, यावर इंग्रजींत ' इंग्रजी वाङ्मयाचे इतिहास ' पुष्कळ आहेत, ते सर्व मूळग्रंथासुद्धां वाचून कोणी स्वतंत्रपणें ' इंग्रजी भाषेवर ' विस्तृत व व्यापक निबंध लिहील तर अशा पुस्तकाचा मराठी भाषावृद्धीस फार उपयोग होणार आहे. इतर भाषावैषयक निबंध जे आहेत ते मराठी भाषेची आजकाल उपेक्षा होते ती होऊं वये व तिच्या अभिवृद्धीकडे सर्वांचे लक्ष लागावें यास्तव लिहिले आहेत. " ज्यांनीं तिच्या अभिवृद्धयर्थ उत्साहानें

झटावे, त्यांच्यांत सुस्ती, कृतकृत्यताबुद्धि, पंडितमन्यता, वगैरे दोष अखंड वसल्यामुळे तिची मोठी हानि होऊन ती क्षयाच्याच पंथास दिवसेंदिवस लागत आहे... इंग्रजीसारख्या प्रबल परभाषेचा तिजवर अगदीं पगडा वसून तिचे स्वत्व म्हणजे निराळेपण नष्ट होण्याच्या बेतांत आहे. तेव्हां अजून जोवर हे संकट अनिवार्य झाले नाही तोवरच तिच्या कैवाऱ्यांस कंवर बांधण्याचा अवकाश आहे ! ” मराठी भाषेवर प्रस्तुत मोठे संकट ओढवले आहे व तिच्या रक्षणार्थ आपण कंवर बांधली पाहिजे, असे शास्त्रीबोवांच्या मनाने घेतल्यामुळेच त्यांनीं निबंधमाला गुंफण्यास सुरवात केली व मराठीची सांप्रतची शोचनीय स्थिति वर्णून इंग्रजी भाषेचे वैभव मराठी वाचकांपुढे मांडले; ते अशाकरितां कीं, त्यांना कांहीं तत्सदृश कार्य करण्याची प्रेरणा व्हावी. हा काळ इंग्रजी व मराठी यांच्या संयोगाचा असल्यामुळे इंग्रजी ग्रंथांची कांहीं मराठी भाषांतरे होणारच हे जाणून त्यांनीं ‘ भाषांतरा ’ वर एक सुंदर निबंध लिहिला आहे. मराठींत उत्कृष्ट भाषांतरे आजवर फारशीं झालीं नाहींत. पूर्वकवीपैकीं वामन—पंडितांसारखे भाषांतर कोणालाच करितां आले नाहीं. वामनपण्डितांनीं भर्तृहरिचीं तीन शतके, गंगालहरी, गीतासमश्लोकी वगैरे मराठी भाषांतरे इतकीं उत्कृष्ट केलीं आहेत कीं, मूळ व वामनी श्लोक यांपैकीं अधिक सरस कोणते याचा निश्चय पंडितांसही करितां येणार नाहीं ! भाषांतर करावे वामनानेच. अर्वाचीन पंडितांपकीं ऋष्यपद्यांत सुरस भाषांतर उठविण्याचीं कला कृष्णशास्त्रयांसारखा कोणासही साधलेली नाहीं. इंग्रजी ग्रंथांच्या आधारे पण स्वतंत्र बुद्धीने रचलेले स्वतंत्र मराठी ग्रंथ पाहिजेत म्हणून वर सांगितले आहे, पण कांहीं ग्रंथांचीं भाषान्तरेही हवीं आहेत; मात्र तीं इतकीं सहजसुलभ उतरलीं पाहिजेत कीं, इंग्रजीचा संपर्क नसलेल्या स्त्रिया व जुने वृद्ध लोक यांनाही आयासावांचून तीं कळावीत. असे होत नसेल तर स्वतंत्रपणे त्या ग्रंथांचा मतलब आपल्या भाषेत सांगावा. भाषांतर करण्यासंबंधीं शास्त्रीबोवांनीं मुख्य २।४ नियम सांगितले आहेत, ते महत्त्वाचे आहेत. ते म्हणतात:—“ उत्कृष्ट भाषांतरकार म्हटला म्हणजे त्यास इतके गुण अवश्य पाहिजेत. एक तर ज्या भाषेतून तो भाषांतर करणार ती त्यास पूर्ण अवगत व्हावी; म्हणजे व्याकरणरचना, अर्थस्वा-

रस्य, वगैरे त्याचें त्यास यथास्थित कळलें पाहिजे. दुसरे ज्या भाषेत भाषांतर उतरावयाचें तिचेंही पहिल्यासारखेंच त्यास पूर्ण ज्ञान पाहिजे. हें काम पहिल्यापेशां किती कठीण आहे, हें सांगावयास नकोच. भाषा-भाषांत अनेक प्रकारची तफावत असते. कित्येकांत शब्दसंग्रह थोडा, कित्येकांत पुष्कळ; कित्येकांत संस्कृताप्रमाणें शब्दसाधनिकेची पुष्कळ सोय असते म्हणजे एका शब्दावरून निरनिराळ्या अर्थांचे वाचक असे शब्द तावडतोच हवे तितके करितां येतात, कित्येकांत ही सोय थोडी असते; कित्येकांत अशा कांहीं कल्पना असतात कीं, त्या दुसऱ्या भाषेनें व्यक्त करितांच येत नाहीं. याखेरीज शब्दांचें मृदुत्व, सौन्दर्य, लालित्य इत्यादि प्रकार, वाक्यरचनेची रीत, भाषापद्धतीची शैली, वगैरेही आणखी अनेक भेद असतात. तव्हां या सर्व अडचणींतून बरेपणीं निभावून जाणें लहानसान काम नव्हे. त्यास मनुष्याच्या आंगीं समंजसता व चातुर्य असून भाषांतराच्या कामांत तो चांगला घटलेलाही असला पाहिजे. तिसरी गोष्ट ज्याचे भाषांतर करावयाचें तें होण्यासारखें पाहिजे. चवथी गोष्ट, भाषांतरकर्ता मूळ ग्रंथकाराशीं समवृत्ति असला पाहिजे. म्हणजे मूळग्रंथकाराची वृत्ति जशी रंगेल, थडेंखोर किंवा गंभीर, कडक वगैरे असेल तशीच भाषांतर करणाराची असावयास पाहिजे. किंबहुना एकाच ग्रंथांत अशा वृत्ति जसजशा त्यानें जागोजाग प्रकट केल्या असतील तसतशा अनुक्रमानें भाषांतरांत उतरल्या पाहिजेत.” हा सुंदर उतारा भाषान्तरकर्त्यांनीं नेहमीं हृदयसंपुटीं ठेवावा. भाषादूषण; लेखन-शुद्धि व भाषापद्धति हे तीन निबंध मराठी भाषा इंग्रजीभाषासंसर्गानें दूषित न हातां अभियुक्त भाषापद्धतीचें तिला वळण लागावें, या हेतूनें लिहिलेले आहेत. “ घड इंग्रजी नव्हेत, घड मराठी नव्हेत—ज्यांचा अर्थ इंग्रजी आणि उच्चार मराठी, असे अर्थे कच्चे शब्द मराठींत येऊं देऊं नयेत ” व इंग्रजीची भेसळ होऊन मराठी भाषा बिघडूं देऊं नये म्हणून ‘ भाषादूषण ’ हा निबंध लिहिला आहे. (१) चांगले शुद्ध मराठी शब्द पण त्यांस इंग्रजीचें स्वरूप दिलेले [जसे: ‘ भी आपले विचार सभेपुढें मांडतो अगर ठेवतो; ’ ‘ हा निराळा प्रश्न आहे. ’] (२) चांगले संस्कृत शब्द पण त्यांचा मूळचा अर्थ सोडून देऊन भलत्याच रीतीनें

त्यांचा प्रयोग केलेला [जसे: 'स्वकपोलकल्पित ग्रंथ'; 'तूं त्याजवर कां अवलंबून राहतोस' ?]; (३) नवेच बनविलेले संस्कृत शब्द [जसे: साल्हादाश्वार्य; 'महत्त्वाकांक्षा.'; हे तीन भाषादूषणाचे मुख्य प्रकार म्हणून शास्त्रीबोवांनी दिलेले आहेत. आज पंचवीस वर्षांत हे तीनही प्रकार-दूषणीय म्हणून ठरविलेले-मराठींत अगदीं पक्के मुरून गेले आहेत. मुसलमानी अमलांत अरबी, फारशी भाषांतले शब्द जसे साफ मराठींत घुसले तशा इंग्रजी गद्याच्या अनेक तऱ्हा व वाक्यरचनेचे अनेक प्रकार मराठींत घुसणारच, व घुसले आहेत. जेथे शुद्ध मराठी शब्द किंवा वाक्यरचना योजणे शक्य आहे तेथे इंग्रजी शब्द किंवा वाक्यरचना योजणे हें मात्र खरोखर भाषादूषण आहे. कोर्ट, स्टेशन, मास्तर, असले इंग्रजी शब्द मराठींत जे घुसले आहेत ते आतां निघणार नाहीत. शास्त्रीय ग्रंथ लिहिण्याच्या वेळीं नवे नवे मराठी शब्द तयार करावे लागतात, तेव्हां संस्कृत भाषेच्या साहाय्याने ते तयार करावे व जेथे इंग्रजी शब्दाला बरोबर मराठी शब्द तयार करूनही देतां येणार नाहीत, तेथे इंग्रजी शब्द वापरावा. शास्त्रीबोवा म्हणतात:—“ इंग्रजींतल्यासारखे शास्त्रीय ग्रंथ, व्याख्याने, निबंध वगैरे लिहितांना ग्रंथाची एकंदर रचना इंग्रजी ग्रंथाच्याच धाटणीवर केली पाहिजे. म्हणजे मजकूर कलमवार लिहून विरामचिन्हेही जशीं इंग्रजीच्या नमुन्यावर मराठींत मांडतात, त्याप्रमाणेच लिहिण्याचा एकंदर झोकही बहुधा इंग्रजीसारखाच आणल्याशिवाय गत्यंतर नाही.....काहीं वेताचे इंग्रजी शब्द मराठींत घेतले असतां व तींतील ग्रंथरचनाही तींत उतरली असतां तीस अपाय न होतां तिचे हितच होईल. मात्र यास मूळच्या भाषेहून शिरजोर होऊं देतां कामा नये. ” हें शास्त्रीबोवांचें म्हणणें वाजवी आहे व बहुधा याच धोरणावर अलीकडे ग्रंथरचना होत असते. लेखनशुद्धींत वर्णशुद्धि, शब्दशुद्धि व वाक्यशुद्धि या तीनही प्रकारांचा थोडा विचार केला आहे. हा निबंध आणि पुढचा भाषापद्धतीवरचा मार्मिक निबंध हे ग्रंथकार होऊं पाहणारानें अगत्य लक्षपूर्वक वाचावेत. उत्तम भाषापद्धतीचे शास्त्रीबोवांनीं चार गुण सांगितले आहेत. (१) 'शुद्धता' शुद्धता म्हणजे अगोदर वर्ण, शब्द व वाक्य या तीन प्रकारांनीं वाक्य निर्दोष असणें हें होय. (२) 'साधेपणा.' हा गुण कृत्रि-

मतेच्या उलट आहे. यास संस्कृत साहित्यग्रंथांत 'प्रसाद' असें पारि-
भाषिक नांव आहे. या लहानशा सुंदर शब्दावरून आमच्या पूर्वजांचें
चातुर्य पूर्ण दिसून येतें. यांत विवाक्षित अर्थांचें व्यंजकत्व किती उत्कृष्ट
तप्हेचें आहे व त्यावर कवित्वाची झांक तरी किती बहारीची आहे !
'प्रसाद' या शब्दाचा मूळ अर्थ 'स्वच्छपणा,' 'निवळपणा' असा
आहे व तो शरत्कालच्या वगैरे उदकास लावतात. तेथून हा शब्द घेऊन
साहित्यशास्त्रकारांनीं कवीच्या सरस्वतीस लाविला आहे. असो; तर
"ज्याप्रमाणे पर्वतांवरील झऱ्यांचें किंवा कित्येक नद्यांचें पाणी निवळशंख असून
पुनः खोलही असते, त्याचप्रमाणे अवघ्या जगास आल्हादप्रद झालेल्या
ज्या होमर, कालिदासप्रभृति कवीश्वरांच्या कृति त्यांतही प्रसन्नार्थत्व व
गांभीर्य हे गुण साहचर्याने सांपडतात...सारांश, ज्याप्रमाणे स्वच्छ हंडींत
किंवा लखलखीत कंदिलांत दिवा लावला असला म्हणजे त्याचा प्रकाश बाहेर
उजळ पडून त्यास अधिक शोभाही येते, त्याचप्रमाणे आंतील अर्थ सुंदर असून
ग्रंथाची शब्दरचनाही जर प्रसादगुणेंकरून युक्त असेल तर तो अर्थ
एरव्हीपेक्षा अधिक खुलेल, हें उघडच आहे !" (३) 'सुबोधत्व.'
म्हणजे शब्द अगदीं प्रचारांतले असून वाक्यांत दूरान्वय नसावा. (४)
'अवतरण' अवतरण म्हणजे अभियुक्त ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतून आपल्या
मतास पुष्टि आणण्याकरितां किंवा लेखास शोभा आणण्याकरितां घेतलेले
वचन. रसिक ग्रंथकार फार अवतरणे घेऊन आपल्या ग्रंथाची सुबोधता
घालवीत नाहीत. हे मुख्य चार गुण उत्तम भाषापद्धतीचे आहेत, असें
सांगून शास्त्रीबोवांनीं बाळमित्र, अनेकविद्यामूलत्व, रासेलस, इसापनीति,
केकावलीची दादोबा पांडुरंगांची प्रस्तावना या ग्रंथांतून अनेक मार्मिक
उदाहरणे देऊन हा सुरस निबंध संपविला आहे.

१४. याप्रमाणे भाषाविषयक निबंधांचें ठोकळमानानें स्वरूप सांगितलें
आहे. हे सर्व निबंध अगदीं स्वतंत्र असून मोठ्या कल्पक बुद्धीने व मार्मि-
कपणानें लिहिलेले आहेत. भाषाविषयाचा अभ्यास ज्या दृष्टीने युरोपांतील
पंडित करितात ती दृष्टि या निबंधांत मालाकारांनीं आपल्या देशबांधवांस
आणून दिली आहे.

१५. वाङ्मयात्मक लेख एकंदरीने सर्वोत्कृष्ट आहेत. वाचन,

वक्तृत्व, इतिहास व विद्वत्त्व भाणि कवित्व हे लेख माहितीने भरलेले, बहुश्रुतपणामुळे मनोरंजक झालेले व बहुधा निर्विवाद असेच आहेत: विद्वत्त्व आणि कवित्व हा लेख सरस आहे; त्यांत कवित्वासंबंधी वन्याच जुन्या कल्पना खोडून कवितेचे लक्षण दिले आहे “ तेव्हां एकंदर सांगा-वयाचे काय की, सत्काव्यास पद्यरचना, यमक, प्रास, श्लेष, किंबहुना वर्णमाधुर्य, यांपैकी कोणाचीही विलकुल गरज नाही ! जे वाचल्याने किंवा ऐकल्याने मनाच्या वृत्ति प्रसन्न होऊन तो तो रस अंतःकरणांत सहज बिंबून जातो त्यास काव्य म्हणावे ” पण या निबंधांतला शास्त्रविोवांचा मुख्य मुद्दा हा आहे. “ कवित्वास विद्वत्तेची अगदी गरज नाही. निर-निराळ्या शास्त्रांत पुरतेपणी गति होणे हे कवित्वास अनुकूल होणार नाही; हे तर काय, पण अगदी साक्षात् प्रतिकूलच बहुधा होणार आहे. ” हा मुद्दा निर्विवाद दिसत नाही. जगांतले महाकवि बहुधा महापांडित होते. शेकस्पीअर व तुकाराम यांस शास्त्रविोवा अविद्वान् कवींत गणतात, ते कशावरून हे समजत नाही. शेकस्पीअरला व्यवहारांतल्या अनेक कलांचे फार मार्मिक ज्ञान होणे. त्याच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या युरोपांतल्या अनेक नाट्यकारांचे व विविध ग्रंथकारांचे विविध ग्रंथ त्याने वाचले होते. युरोपांतल्या अनेक देशांच्या इतिहासांचे त्यास फार सूक्ष्म ज्ञान होते व राजकारणी पुरुषांची चरित्रे, राज्यक्रांत्यांचे इतिहास, अनेक शास्त्रांची सूक्ष्म तत्त्वे त्यास अवगत होती, हे शेकस्पीअरच्या नाटकग्रंथांवरून अगदी स्पष्ट होत आहे. तेव्हां मिल्टनला विद्वान् कवींत घालून शेकस्पीअरला अविद्वान् कवींत घालणे योग्य दिसत नाही. तसेच, तुकारामाला अविद्वान् कसे म्हणतां येईल ? स्वतः तुकोबा आपले ज्ञान झांकून ठेवीत नाहीत. त्यांनी ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत, कबीर नामदेवादि भारतीय संतांच्या उक्ति, रामायणमारतभागवतादि महाग्रंथ, अनेक पुराणे ही वाचली होती, ऐकिली होती, त्यांवर शतशः निरूपण केले होते व एकले होते. अशा कवीला अविद्वान् कसे म्हणावे ? स्वतः तुकोबांच्या अभंगांत त्यांच्या विस्तृत वाचनाबद्दल पुष्कळ उल्लेख सांपडतात. ‘ कांहीं पाठ केलीं संतांची उत्तरे । विश्वासे आदरे करोनीयां ’

असें ते स्वतः सांगतात. मीं पुराणांचा अर्थ समजून घेतला आहे, मर-
मसाट कवित्व केलें नाहीं, असें ते:—

पुराणींचा इतिहास । गोड रस सेविला ॥ १ ॥

नव्हती हे आहाच बोल । मोकळे फोल कवित्व ॥ २ ॥

स्वतः म्हणतात. इतिहासपुराणांचीं वचनें तुकोबांच्या अभंगांत सांपडतात.
तेव्हां एकंदरीनें तुकारामास अविद्वान् म्हणणें अगदीं चुकीचें आहे.
तुकाराम अशिक्षित होता असें मालाकारांप्रमाणें पुष्कळ पंडितांचें मत आहे,
पण तें वस्तुस्थितीस सोडून आहे.. शास्त्रीबोवांनीं मोरोपंतांच्या शिक्षणा-
विषयीं व विद्वत्तेविषयीं असेच मोठे प्रमाद केले आहेत, पण त्यांचा विचार
मी दुसरे ठिकाणीं करित असल्यामुळे येथें त्याबद्दल कांहींच सांगत नाहीं.

१६ तात्पर्य, शेकस्पीअर, तुकाराम, मोरोपंत हे अविद्वान् व अपंडित
होते, असें समजणें म्हणजे मोठाच प्रमाद करणें आहे. कदाचित् शास्त्री-
बोवांचे अंध पक्षपाती असें म्हणतील, कीं, या कवींनीं पुष्कळसे काव्येतिहास
पुराणादि ग्रंथ वाचले असतील, पण न्याय, व्याकरण, मीमांसा इत्यादि
शास्त्रांचे या कवींनीं अध्ययन केलें होते असें जोपर्यंत ठरत नाहीं, तोप-
पर्यंत त्यांची विद्वानांत गणना करितां येणार नाहीं. पण अशी विद्वत्तेची
मर्यादा संकुचित केली म्हणजे पुष्कळ विद्वानांस विद्वानांच्या समेतून हाकून
द्यावें लागेल ! खुद्द मालाकारांवरही असा धक्काबुक्कीचा प्रसंग येऊन
त्यांचें ' विद्वत्त्व व कवित्व ' या विषयींचें लिहिणें म्हणजे एका अविद्वाना-
चा प्रलाप ठरेल ! तर विद्वत्तेची इतकी संकुचित मर्यादा करण्याचें
कारण नाहीं. शेकस्पीअर, तुकाराम, मोरोपंत यांना अविद्वानांत घातल्या-
वर विद्वान् पुरुष औषधालाही मिळणार नाहीं ! तस्मात् हे अविद्वान् नव्हते
हेंच खरें. अर्थात् शास्त्रीबोवांचा जो मूळ सिद्धांत कीं ' कवित्वास विद्व-
त्त्वाची गरज नाहीं व ते उलट प्रतिकूल आहे, ' हा खोटा ठरतो. आम-

१ शके १८४२ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या ' श्रीतुकारामचरित्र ' ह्या माझ्या ग्रंथांती-
ल ' तुकोबांचें ग्रंथाध्ययन हें प्रकरण पहा (पृ० १४८—२१९). २ माझा ' मोरो-
पंतांचें चरित्र व काव्यविवेचन ' हा ग्रंथ पहा. ' प्रकरण तिसरें ' (पृ० २४-५०) यांत
पंतांचें शिक्षण व विद्याव्यासंग ' कसा होता हें सांगतांना शास्त्रीबोवांच्या वरील
मतांचें खण्डण केलें आहे.

च्याकडील साहित्यशास्त्रज्ञांनी विद्वत्त्व हे कवित्वगुणास अत्यंत आवश्यक ठरविले आहे. मम्मटाने काव्यहेतूंमध्ये ' लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् निपुणता ' व ' काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास ' यांस घातले आहे; म्हणजे त्याच्या मते ' स्थावरजंगमात्मक लोकवृत्त, छंदोव्याकरणादि शास्त्रग्रंथ, महाकवींचे ग्रंथ, ' यांचे ज्ञान महाकवीला अवश्य आहे. दंडी वगैरेंनी असेच ठरविले आहे. भवभूति मालतीमाधवाच्या उपोद्धातांत आपले ' वेदाध्ययन व सांख्ययोगादिकांचे ज्ञान ' प्रकट करितो. जगांतले महाकवि बहुधा मोठे विद्वान् होते. अध्ययन, अवलोकन व व्यवहार या तीनही प्रकारांत निष्णात नव्हता असा कवीश्वर सांपडणे कठीण आहे. विद्वत्त्व हे कवित्वास अनुकूल नसून उलट प्रतिकूल आहे, असे शास्त्रीबोवांच्या मनाने घेतल्यामुळे चांगले कवि विद्वान् नव्हते, असा त्यांनी आपला ग्रह करून घेतला व तो अनेक ठिकाणी प्रतिपादिला:—“ सर्वापेक्षा अधिक सदोष कविता पाहणे असल्यास आमची मराठी होय. तींबील बहुतेक कवींस व्याकरणाची, छंदांची वगैरे ओळखसुद्धा नव्हती असे म्हणण्यास हरकत नाही; मग पदलालित्य, अर्थगांभीर्य वगैरे काव्यगुणांची तर गोष्टच नको! प्रसाद हा गुणही त्यांच्या कवितेत सर्वत्र आढळतोच असा नेम नाही!” हा अभिप्राय किती चुकीचा आहे हे आज करित सिद्ध वसण्याचे कारणच नाही. गेल्या तीनशे वर्षांत आनंदतनय, रघुनाथ व वामनपंडित, मुक्तेश्वर, विठ्ठल, मोरोपंत, रामजोशी वगैरे अनेक कवींनी संस्कृतांतल्या बहुतेक छंदांत शेंकडो श्लोक वगैरे केले व इतर दिंडी, कडाका, लावणी वगैरे शुद्ध मराठी वृत्ते अस्तित्वांत आणलीं, त्यांस ' छंदांची ओळख सुद्धा नव्हती ' काय ? विठ्ठलकवीने चित्रकाव्याचीं बहुतेक उदाहरणे आपल्या काव्यांत दिली आहेत. निरंजनमाधवाने छंदःशास्त्रावर तीन स्वतंत्र ग्रंथ केले आहेत. मोरोपंतांनी कुशलवचरित्र व अनेक रामायणे, यांत कित्येक छंदांची योजना करून शिवाय छंदोरामायण म्हणून शेंपन्नास छंदांत एक निराळेंच रामायण रचिले आहे. तेव्हां ' मराठी कवींना छंदांची ओळख नव्हती ' हा अभिप्राय अगदीं ठार चुकला आहे. तसेच वामन, आनंदतनय, अमृतराय, मोरोपंत, रामजोशी यांचीं काव्ये पाहणारा मनुष्य पदलालित्य मराठी कवितेत नाही, असे चुकून सुद्धा म्हणणार नाही. अर्थ-

गांभीर्याला मुक्तेश्वर व मोरोपंत हे जगांतल्या कोणत्याही कवीस हार जाणार नाहीत. हे एवढे कवि डोळ्यांसमोर असतांना विष्णुशास्त्रांशा-
ख्या रसिक मनुष्यानें अशीं वेधडक विधाने करावीत हा केवढा प्रमाद !
पुढें तर त्यांनीं कमालच केली आहे ! कवित्वाचा सर्वस्व जो प्रसाद तोही
मराठींत यथातथाच आहे म्हणून शास्त्रीबोवा गुळमुळीत लिहितात !
ज्ञानेश्वरी, तुकारामाचे अभंग व शेंकडों कवींची प्रासंगिक कविता यांत
काय प्रसाद नाही ? मराठी कवितेचे एवढे अभिमानी पंडित असे कसे
घसरले म्हणून कोणी विचारील, तर त्यास तीन उत्तरे आहेत. पहिलें
उत्तर असें कीं, वरच्या उताऱ्याचा संदर्भ कवित्वाची व विद्वत्त्वाची असं
गति दाखावेण्याचा आहे, तेव्हां उत्तम मराठी कवि अविद्वान्, त्यांना छंद
काय, व्याकरण काय यांची माहिती नव्हती, मग त्यांच्या कवितेत
पदलालित्य, अर्थगांभीर्य व प्रसाद कोठला असणार असे शास्त्रीबोवा
लिहिण्याच्या भरांत लिहून गेले ! त्यांना तेव्हां सत्यासत्यतेचा विचार
राहिला नाही. दुसरे कारण असें कीं, शास्त्रीबोवांचें खरें मत मराठीला
प्रतिकूल नाही. मराठी कवितेचा पुरस्कार त्यांनीं पुष्कळ ठिकाणीं केला
आहे. निबंधमालेच्या दुसऱ्याच पानावर ' जीस मुक्तेश्वर, वामनपंडित,
मोरोपंत इत्यादि कवींनीं आपल्या रसाळ व प्रासादिक वाणीनें संस्कृत
भाषेचीच प्रौढी आणली, त्या भाषेस आवेश, गांभीर्य, सरसता, या
गुणांकरितां कोणत्याही अन्य भाषेच्या तोंडाकडे पाहण्याची गरज नाही,
अशी आमची खात्री आहे ' असें मराठी कवितेचें गौरव केलेले आढ-
ळते ! येथे लिहिण्याच्या भरांत मालाकार आपलें खरें मत विसरले !
तिसरे, मालाकारांच्या वेळीं मराठी कवितेचा बराच भाग उपलब्ध झाला
नव्हता व जो झाला होता त्याचाही बराच भाग मालाकारांनीं वाचला
नव्हता व जो वाचला होता तोही चांगलासा मुरला नव्हता ! कवितेचें
वाचन मुरावयाला जो अवधि लागतो, त्याचा रस मनांत विंबून अखंड
चिंतनानें त्याचें मर्म कळावयाला जो एकांत व जी शांति लागते,
मराठी कवितेचें माधुर्य कळावयाला जो क्षेत्रवास, संतसंग व भक्तिमान्
हृदय लागते तो अवधि, तो एकांत व ती भक्ति शास्त्रीबोवांचे वांच्याला
आली नव्हती. शास्त्रीबोवा रसिक व मर्मज्ञ होते; पण भक्तिमान् होते

असे दिसत नाही, जर असते तर मराठी कवितेबद्दल त्यांचे लेख निराळ्या तऱ्हेचे आले असते व त्यामुळे निबंधमालेच्या स्वरूपांतही निराळेच दिव्य तेज दिसले असते. निबंधमालेत तेज आहे; पण तें ईश्वर प्रसादाचें, भक्तीचें, व सद्गुरुहाचें नसून देशाभिमानाचें, शक्ततेचें व कर्तृत्वाचें आहे.

१७ ' मोरोपंतांची कविता ' हा निबंधमालेतला लेख इतर सर्व लेखांहून अधिक गाजला. मराठी शाळामास्तरांपासून तों वामनरावजी ओकांपर्यंत व माधवरावजी रानड्यांपर्यंत या लेखानें सर्वांच्या मनोवृत्ति जागृत केल्या. बहुजनसमाजाचें लक्ष निबंधमालेकडे वेधले, मालेचे वर्गणीदार वाढले, लहानथोरांत तिच्या लेखांबद्दल चर्चा होऊं लागली, तें सर्व या लेखामुळे. या लेखांत शास्त्रीबोवांनी जीं काहीं प्रमादयुक्त व संशयात्मक विधाने केलीं आहेत, त्यांचा विचार अन्य ठिकाणीं होणार असल्यामुळे येथें त्यांविषयीं मौनच धरणें योग्य दिसते. तथापि ह्या निबंधानें मोरोपंतांच्या कवितेवर येणारे आक्षेप बरेचसे उडून गेले. डॉ. विल्सन, माधवरावजी रानडे, विविधज्ञानविस्तारकर्ते अशांसारख्या जाड्या पंडितांनीं विचार्या मोरोपंतांच्या कवितेला जीं निरर्थक दूषणें लाविलीं होती, तीं उडून जाऊन मोरोपंतांच्या कवितेविषयींचा आदर ज्यास्त वाढला व इंग्रजी शिकलेल्या लोकांत मराठी कविता वाचण्याचा व जुनीं दस्तरे हुडकून काढण्याचा प्रघात अधिक पडत चालला. ' जॉन्सनचे चरित्र ' हा निबंध मात्र सर्वोत्कृष्ट उतरला आहे. चरित्र लिहिण्याची ही अर्वाचीन तऱ्हा आमच्या लोकांस याच निबंधानें प्रथम दाखवून दिली. जॉन्सनच्या वेळीं इंग्लंडांत जशी परिस्थिति होती, तशीच आमच्याकडे प्रस्तुतकाळीं आहे. तेव्हां अशा स्थितींत मराठी भाषेचा भाग्योत्कर्ष करूं पाहणाऱ्या होतकरू तरुणांस किता घेण्यास योग्य अशा या थोर पुरुषाचें चरित्र शास्त्रीबोवांनीं निवडून काढलें हें योग्य केलें. ' जॉन्सनचे गुणदोष ' व ' त्याच्या चरित्रापासून आमच्या लोकांनीं घेण्यासारखा बोध ' हे भाग प्रत्येक तरुणानें अवश्य वाचावे. याप्रमाणें वाङ्मयात्मक निबंधांचें थोडक्यांत विवरण केलें आहे.

१८ ' संपतीचा उपभोग, ' लोकभ्रम ' व ' आमच्या देशाची स्थिति '

हे तीन निबंध सामाजिक विषयांची चर्चा करणारे आहेत. या तीनही निबंधांत मुख्य धोरण एकच आहे. तें हें कीं, आमच्यांतल्या श्रीमंत लोकांनीं, राजेरजवाड्यांनीं व मध्यम स्थितींतल्या समजूतदार लोकांनीं भूतपिशाचादि व शकुनादि निरर्थक व क्षुद्र विषयांत आपली अक्ल व पैसा खर्च न करितां तो युरोपिअन लोकांप्रमाणें देशोन्नतीच्या कामाकडे खर्च करावा. पहिल्या निबंधांत शास्त्रीबोवा म्हणतात:—“ आमच्या लोकांनीं तक्केलोडांशीं बसण्यांत व इकडची काडी तिकडे न करण्यांत प्रतिष्ठा न मानतां त्यांसारखे यांनीं व्यायाम करावे, देशाटनें करावीं, तसेंच अक्षरशून्य व नेहमीं रिकामें राहण्यांत भूषण न मानतां त्यांसारखें विद्यानिपुण होऊन जगांत नांव राखण्याची उमेद धरावी. ”

तिसऱ्या निबंधांत शास्त्रीबोवा म्हणतात:—“ आमच्या लोकांनीं जन्मास येऊन करावें काय ? तर परदास्य करावें; यजमानाची खुषामत करावी; लांड्यालबाड्या कराव्या; लोकांच्या मुंड्या मुरगाळाव्या; वरिष्ठाची थुंकी झेलून हाताखालच्यांस गांजावें व शेवटीं पैशाची गांठोडी उराशीं घट्ट आवळून धरून एकादे दिवशीं मरून जावें ” आतां हुषार व शाहणा मनुष्य कोण ? तर “ जो साहेबाचे बूट उचलील, वरिष्ठानें कितीही पुष्पवृष्टि केली तरी ती जो प्रेमानें झेलील, आंगमस्तीपर्यंत येऊन ठेपली तरी ख्रिस्तप्रभूच्या उपदेशाप्रमाणें जो दुसरा गाल खुशाल पुढें करील, आपल्या यत्किंचित् स्वार्थासाठीं किंवा नुस्ती बहादुरी मिळविण्यासाठीं जो देशाशीं मात्रागमनीपणा करतांना बिलकूल शरम बाळगणार नाही तो ! ” याप्रमाणें श्रीमंत लोक व सामान्य स्थितींतले शिकलेसवरलेले जाणते लोक यांची स्थिति शास्त्रीबोवांनीं वर्णिली आहे. ती त्यांच्या वेळेपेक्षांही आज दोन तपांत अधिकच निकृष्ट झाली आहे. श्रीमंतांजवळची श्री त्यांच्या व्यसनाला, आळसाला, कर्तृत्वशून्यतेला व कुटुंबकलहाला कंटाळून त्यांना सोडून परदेशगमन करित आहे ! मध्यम स्थितींतले विद्यासंपन्न लोक पोटाची खळगी भरण्याकरितां हांजीहांजीचें तत्त्व अधिकाधिक शिकत आहेत. अल्पस्वल्प स्वहितासाठीं देशाचें केवढें कां अनहित होईना, तिकडे पहावयाचें नाही, असल्या वर्गांतले लोक अधिक उत्पन्न होत आहेत. बाकी याहीपेक्षां दुःखाची गोष्ट म्हणजे ही

कीं, पूर्वीं कांहीं मोठाल्या नोकऱ्या तरी आमच्या लोकांना मिळत, पण आतां हीन स्थिति वाढतच चालली आहे. पूर्वीं साहेबांचे कान व रावसाहेबांचे तोंड हीं जवळ जवळ तरी असत, आतां याउपर तीं होतील तितकीं दूर ठेवावयाचीं, अशी सरकारची उत्कट इच्छा दिसते ! खुद्द शास्त्रीबोवांचे वेळीं त्यांना कल्पनाही आली नसेल इतक्या हीन स्थितीला हा वर्ग या वीस वर्षांत येऊन पोहोचला आहे* !! ही सामान्य जनांची स्थिति. यापेक्षांही राजेरजवाड्यांची स्थिति वाईट झाली आहे. 'जसा एखादा लाडका पोपट सोन्याच्या पिंजऱ्यांत ठेवावा, आणि त्यास बसावयाला काय, तर सोन्याची दांडी; पानपात्र काय, तर रत्नखचित पेला; खावयाला काय, तर मस्कती डाळिंबे; त्याचप्रमाणे त्यांचा सारा प्रकार आहे. वरील श्रीमंती पोपटांत व खुशाल वनोपवनांतून हिंडणाऱ्या व आकाशपंथानें स्वच्छंद भराऱ्या मारणाऱ्या राघूमध्ये जितके अंतर तितकेच राज्यरूप कारागृहांत वागणाऱ्या व ऐषआरामाच्या घुंदींत लोळणाऱ्या आमच्या

* कांहीं वर्षांमागे रा. ब. दादोबा पांडुरंग यांचें हस्तलिखित आत्मचरित्र माझ्या पाहण्यांत आलें होतें. मराठी व्याकरण व केकावलीवराल यशोदापांडुरंगी टीका या सुंदर ग्रंथांचे हे कर्ते होत. यांचा जन्म शके १७३६ मधला. पहिल्या इंग्रजी पिढींतले हे प्रमुख होत. सुबईस पहिली इंग्रजी शाळा झाली त्यांतल्या पहिल्या सहा विद्यार्थ्यांपैकीं हे होते. आपल्या आत्मचरित्रांत यांनीं त्या वेळच्या स्थितीचें फार सुंदर चित्र काढलें आहे ! सहामाहीच्या परीक्षेंत (पहिल्या यत्नेत) पास झाल्याबद्दल दादोबांस सोनेरी पुढ्यांनीं मढविलेलीं तीन सुंदर पुस्तके व रेशमी थैलींत साठ रुपये बक्षीस मिळाले होते !!! शिक्षणाला एवढें मोठें उत्तेजन प्रथम असे. दादोबांच्या वेळेपेक्षां शास्त्रीबोवांच्या वेळीं स्थिति फार खालावली होती, शास्त्रीबोवांच्या वेळेपेक्षां आज फारच खालावली आहे, व 'पुढें आपल्या मुलाबाळांचें काय होणार, यांना पुरेशी मीठभाकर तरी कशी मिळणार, यांना शिकवून फायदा काय, जिखाणांत घातलेल्या पैशांचें व्याजही फिटत नाहीं, बरें शिक्षण न द्यावें तर करावें तरी काय' अशी प्रत्येक पांढरपेशा पालकास मोठी विवंचना लागून राहिली आहे, व आमच्या लोकांचें, आमच्या देशाचें पुढें काय होणार ? या अत्यंत विकट प्रश्नानें पुढारी देशहितेच्छुंचीं मस्तकें भुग्यांसारखीं कोरून टाकलीं आहेत. सध्याची स्थिति व सरकारचे धोरण यांचा एकदम विचार केला म्हणजे आपल्या पुढील प्रजेच्या हिताविषयीची काळजी प्रत्येकाच्या काळजाला जबर धक्का देते.

नाटकी राजांत व एखाद्या सामान्य मनुष्यांत आहे.' आजच्या राजे-
रजवाड्यांची स्थिति अशीही राहिली नाही. सोन्याची दांडी, रत्नखचित
पेला व मस्कती डालिंबे ही तरी त्या भाग्यशील पोपटाच्या वांट्याला
येतात, आमच्या राजांचे तितकेंही भाग्य राहिलें नाहीं ! त्यांच्या स्थिती-
बद्दल आपण सामान्य मनुष्यांनी अधिक विचार न करावा, हेंच
ठीक आहे !

१९ इतिहासाच्या विस्तृत वाचनामुळे शास्त्रीबोवांच्या मनांत उत्कट स्वदे-
शाभिमान जागृत झाला होता; व देशाच्या राजकीय स्थितीबद्दल त्यांना
रात्रंदिवस वाईट वाटत असल्यामुळे केवळ सामाजिक प्रश्नांसंबंधाने त्यांनीं
फारसा ऊहापोह केला नाही. उलट पुनर्विवाह, प्रार्थनासमाजादि
नवीन संस्था, जातिभेद, असल्या विषयांवर व्याख्यान देणारे व लेख
लिहिणारे लोक असलीं भलतीं च नवी लफडीं उत्पन्न करून समाजांत बेकी
उत्पन्न करित आहेत याबद्दल त्यांना वाईट वाटे. भगवखंडांत तरी धर्मा-
भिमान हा देशाभिमानाहून लोकांच्या हाडींमांसीं अधिक खिळला आहे,
ही ही गोष्ट या लोकांच्या नजरेस तितकी आलेली दिसत नाही. शास्त्रीबोवांचा
देशाभिमान युरोपिअन लोकांचे इतिहास व सद्यःस्थिति पाहून उत्पन्न झाला
होता; त्याच्या मूळाशीं उदात्ततम अशा पवित्र धर्मकल्पना नव्हत्या. त्याचप्र-
माणे काँग्रेसभक्तांचे जें मुख्य तत्त्व कीं, मराठे, रजपूत, शिख, बंगाली, गुजराथी
वगैरे प्रधान हिंदु उपजाति, तसेच मुसलमान, पारशी व हिंदुस्थानांत का-
यम राहिलेले ख्रिस्ती लोक या सर्वांनीं आपापला प्रांतीय अभिमान सोडून
एकमताने व एक दिलाने वागावे; प्रत्येक पोटभागाने आपापल्या सामा-
जिक व धार्मिक प्रश्नांचा उलगडा आपापसांत करून घ्यावा; हिंदु, मुस-
लमान, पारशी हे सर्व सखख्या भावांप्रमाणे परस्परभेद विसरून ज्या दिवशीं
एक होतील त्या दिवशीं हिंदुस्थानच्या राजकीय उन्नतीस प्रारंभ झाला
म्हणून समजावे; ही जी राष्ट्रीयसभाभक्तांची मुख्य राजनीति तीही शास्त्री-
बोवांच्या ग्रंथांत कोठे चमकत नाही व ती त्यांना पुरी पसंत पडली
असती कीं नाही, याचाही वानवाच आहे ! याप्रमाणे देशाभिमान शास्त्री-
बोवांत जागृत झाला होता खरा, पण त्या देशाभिमानाचे स्वरूप काय असावे,
याचा त्यांच्या मनांतच नीट विचार झालेला नव्हता किंवा तो विचार

परिपक्व होण्यास लागणारा कालावधि व अनुभव शास्त्रीबोवांस मिळाला नव्हता; तो मिळाला असता म्हणजे शास्त्रीबोवांच्या देशाभिमानाचे खरे स्वरूप आपणांस कळले असते. आमचा स्वातंत्र्यनाश झाला, ही परम राष्ट्रीय आपत्ति होय, असा त्यांचा ठाम सिद्धांत असे. आत्मस्थितीचे यथार्थ ज्ञान बहुजनसमाजास करून देणे हे आपले प्रधान कर्तव्य होय, असे ते मानीत. इंग्रज लोकांच्या संगतीपासून आपणांस तीन फायदे झाले आहेत, असे त्यांनीं अखेरच्या निबंधांत सांगितले आहे. (१) पाश्चात्यांनीं अनेक शतके संपादन केलेले ज्ञान व नवीन शोध करून वाढविलेलीं शास्त्रे यांचा आपणांस आयताच लाभ झाला आहे; (२) व्यावहारिक कला—छापखाना, आगगाड्या, आगबोटी, तारायंत्र, प्रकाशालेख्य, गिरण्या वगैरे—यांनीं मानवी जातीचे अतोनात कल्याण केले आहे व पुढेही करणार आहेत, तेव्हां अशा अद्भुत कलांशीं आपला प्रथम परिचय झाला आहे; (३) देशाभिमान, जात्यभिमान, स्वाभिमान, अनुचित कर्मापासून निवृत्ति, स्वातंत्र्याभिलाष, दैन्यवर्जन वगैरेविषयीं ज्या मानसिक स्थितीपासून स्फूर्ति होते ती स्थिति असणे हे देशोन्नतीचे प्रधान साधन होय. याशिवाय व्यापारवृद्धि, सर्व देशांशीं दळणवळण, मतस्वातंत्र्य वगैरेही अनेक फायदे इंग्रजी राज्यापासून झाले आहेत व त्या सर्वांचा आपण अगोदर फायदा घ्यावयाला पाहिजे, असे त्यांचे म्हणणे असे. या विचाराप्रमाणे आचार सुरू करण्यासाठींच शास्त्रीबोवांनीं निबंधमाला, केसरी व मराठा हीं पत्रे, किताबखाना, चित्रशाळा वगैरे संस्था अस्तित्वांत आणल्या. विचाराप्रमाणे आचार ठेवणे हे थोर पुरुषांचे मोठे लक्षण होय, व याप्रमाणे पाहू जातां शास्त्रीबोवांची कर्त्या पुरुषांत गणना करण्यास बिलकूल हरकत दिसत नाही. राजकीय उन्नति ही सर्व सुधारणांच्या मूळाशीं आहे असे शास्त्रीबोवांच्या मनाने घेतल्यामुळे धार्मिक व सामाजिक प्रश्न त्यांनीं फारसे विचारांत घेतले नाहीत. ' लोकभ्रम ' या निबंधांत मात्र भूतपिशाचे, शकुन, फलज्योतिष वगैरेसंबंधीं आमच्या लोकांत जे समज आहेत ते खोडून टाकण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला आहे. फलज्योतिष हे शास्त्र फार गहन आहे. या शास्त्राचे खरे मर्मज्ञ पुरुष फार विरळ असल्यामुळे व ढोंगी लोकांचाच सुकाळ झाल्यामुळे फलज्योतिषाची जिकडे तिकडे निंदा चाल-

लेली आढळते. शास्त्रीबोवांनीं या शास्त्रावर जो हल्ला केला तो मोठासा विचाराने केलासे वाटत नाही. शास्त्रीबोवांच्या वेळीं महाडकर ज्योतिषी असते तर त्यांचा लेख अधिक सौम्य झाला असता ! शकुनांतही दोन प्रकार आहेत. आगामि सुखदुःखांबद्दल अंतःकरणांत शुभाशुभप्रेरणा होत असतात, असा थोड्या लोकांचा तरी अनुभव आहे. मनांत विद्युच्छक्ति असते व फार अंतरावर असणाऱ्या सस्नेह जीवांना एकसमयावच्छेदेकरून कांहीं विशिष्ट भावना होत असतात. शास्त्रीबोवांना एखादा योगाभ्यासी ज्योतिषी भेटला असता म्हणजे अंतःकरणाच्या व्यापारासंबंधाने व शकुनाच्या या पहिल्या बाजूसंबंधाने त्यांना थोडीतरी माहिती झाली असती. शकुनाच्या दुसऱ्या बाजूसंबंधाने मात्र शास्त्रीबोवांनीं जे लिहिले आहे ते सर्व सुजनांना मान्य झालेच पाहिजे. “ पहिला मोठा अपशकुन अवघवा स्त्रियांचा ! या करुणास्पद विषयाविषयीं क्षणभरही विचार करितांना ज्याचे हृदय अत्यंत खेदाने व संतापाने व्याप्त होऊन जात नाही, त्यास केवळ पाषाणहृदय व अधमाधम म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. स्त्रियांचे जिणे मुळींच पराधीन असल्यामुळे व संसारदुःखाचे मोठे ओझे त्यांच्यावरच नेहमीं असल्यामुळे त्यांची स्थिति एकंदरीत कठीणच; पण त्यांतूनही वैधव्याच्या योगाने त्यांचा सगळाच आधार एकदम तुटतो, तेव्हां त्यांच्या विपत्तीची तर सीमाच होते केवळ दैवयोगाने किंवा यदृच्छेने प्राप्त होणाऱ्या स्थितिविशेषावरून मनुष्यास मंगळ किंवा अमंगळ मानावे, हा केवढा अन्याय आहे ! जी अत्यंत सदाचरणाने आपले आयुष्य क्रमून आपल्या कुलास तर काय, पण सगळ्या मनुष्यजातीस भूषण आणीत आहे,—कारण, मनुष्याचे अंतःकरण स्वभावतःच किती अस्थिर व दुष्ट असते हे सर्वप्रसिद्ध आहे.—त्याच साध्वीचे दर्शन, पुरते तेरा दिवसही जाऊं न देतां जो निर्लज्ज व विषयांघ पुनः नवरामुलगा होऊन उभाच, अशा पुरुषाने, अशुभ मानावे हा केवढा उलटा न्याय ! ! आणि अशा निष्पाप स्त्रीचे दर्शन जर शुभ नव्हे तर सगळ्या कपाळभर जिने कुंकवाचा पट्टा ओढला आहे अशा एखाद्या नगरभवानीचे... अगर बाजारबसवीचे, तिच्या केवळ बाह्य वेषावरून अत्यंत शुभ दर्शन झाले काय ? यासारखेच दुसरेही कित्येक वेडगळ अप-

शकुन. कोणी दाराबाहेर पडतो आहे इतक्यांत पुढें जर बोडका ब्राह्मण आला तर खुंटलेच त्याचें जाणें ! मग हा ब्राह्मण चांगला सत्पात्र, सुशील सज्जन असाही कां असेना ! पण तोच जर एखादा महाशंख मोठी शाल-जोडी पांघरून व मोठ्या लपफ्याचा पदर लावून पुढें आला कीं शकुन उत्तम ! तसेच कोणी क्लीबाचेंही दर्शन असेच अशुभावह मानतात. हें करणें म्हणजे जें मनुष्याच्या स्वाधीनचें नाहीं त्याबद्दल उगीच विनाकारण त्यास हिणावणें आहे. ”

२०. ‘ गर्व ’ हा निबंध मानसशास्त्रविषयक आहे, तरी त्याची मांडणी व्यावहारिक पद्धतीची आहे. शास्त्रीबोवांनीं गर्वाचे दोन प्रकार सांगितले आहेत. एक दोषरूप गर्व व एक अदोषरूप गर्व. संपत्तीचा, स्वरूपाचा, शरीरबलाचा किंवा विद्येचा गर्व वाहणें व इतरांस तुच्छ लेखणें हा दोषरूप गर्व होय. सहजगुणांविषयी किंवा अन्यलब्ध स्थितिविशेषांविषयी गर्व वाहणें हें वेडेपण होय. स्वसंवर्धित गुणांविषयी योग्य अभिमान वाहणें व खळदुर्जनांनीं मत्सरबुद्धीनें निंदा किंवा टवाळी चालविली असतां तिचा प्रतिकार करण्यासाठीं आत्मगुण गाणें हा अदोषरूप गर्व होय. हा दुसऱ्या प्रकारचा गर्व पुष्कळ मोठमोठ्यांना होता व राष्ट्रोन्नतीस्तव त्याची वृद्धि होणें अवश्य आहे, असें शास्त्रीबोवांचें मत आहे. भवभूति, जगन्नाथ पंडित, मोरोपंत, तुकाराम वगैरे कवींच्या व संतांच्या आत्मश्लाघापर उक्ति देऊन त्यांनीं हा निबंध संपविला आहे. त्यांच्या मते “ज्याप्रमाणे समरांगणांत महावीरांच्या वीरोक्ति आत्मश्लाघापर असूनही ऐकणारांस त्रास न देतां उलट अत्यंत आल्हादप्रदच होतात, किंवा मानिनी स्त्रियांचा आपल्या रूपवत्वाचा अभिमान त्यांच्या सौंदर्यास विशेष रमणीय करून त्यांचीं निर्भत्सरपर भाषणेंही त्यांच्या वल्लभास अधिक हृद्य वाटवितो, त्याप्रमाणे थोर, गुणी पण अवमानित पुरुषरत्नांच्या दर्पोक्ति रसिक वाचकांस आनंद देतात. ” या निबंधांत वादग्रस्त फारसा कांहीं भाग नाहीं; पण अदोषरूप गर्वाचीं जीं उदाहरणें मालाकारांनीं दिलीं आहेत तीं मोठासा सारासारविचार करून दिलेलीं नाहींत. ‘ वाचामाचार्यतायाः पदमनुभवितुं कोऽस्ति धन्यो मदन्यः ’ अशी गर्जना करणारा जगन्नाथ

पंडित किंवा ' पाय धरिल कविराय दुजा अशि काय लावणी करी । माय कुणाची व्याली या गगनाखालीं कविता सोलापुरीं ' असा दरडावणारा रामजोशी यांच्या अन्याधिकेपपर दर्पोक्ति; व 'मऊ मेणाहुनी आम्ही विष्णुदास । कठिण वज्रास भेदूं ऐसे, ' ' आधीं होता संतसंग । तुका झाला पांडुरंग । ' असल्या तुकोबासारख्यांच्या कृतार्थतेच्या उक्ति एकाच दृष्टीनें लेखणें म्हणजे तक्रामृताची भेसळ करण्यासारखें वेडेपणाचें काम आहे! 'अणूएवढा थोकडा व आकाशाएवढा मोठा होऊन मी आतां उपकारापुरता उरलों आहे ' असें तुकोबा ज्या स्थितीत म्हणतात त्या स्थितीची कल्पनाही मालाकारांना आली नाही असेंच ह्मणावें लागतें. कोणीकडे जगन्नाथरामजोश्यादि राजस अहंकाराच्या तावडींत सांपडलेले पंडित लोक व कोणीकडे सात्विक अहंकाराच्याही वरच्या ब्रह्मपदावर नाचणारे तुकारामादि संत !! जगन्नाथ, मोरोपंत, तुकाराम यांना एका माळेंत बसविणें ह्मणजे ' युवानं मघवानमाह ' या प्रसिद्ध चुटक्याप्रमाणें अरसिकतेची कमाल करणें होय. माझी अशी कल्पना आहे कीं, शास्त्रीबोवांची रासिकता इंग्रजी व संस्कृत ललित कविता वाचून एकमार्गी झाली होती व मराठी कविता वाचावयास ज्या प्रकारच्या हृदयवृत्ति लागतात त्या शास्त्रीबोवांत नव्हत्या किंवा त्यांचा विकास होण्यासारखी त्यांची परिस्थिति नव्हती ! तुकारामाच्या अदोषरूप गर्वाचें म्हणून शास्त्रीबोवांनीं आणखी एक मजेदार उदाहरण दिले आहे, तें हें:—' संतकृपा झाली । इमारत फळा आली ॥...॥ तुका झालासे कळस । भजन करा सावकाश ॥ ' या अभंगावर शास्त्रीबोवा शेर देतात: " या अभंगांत प्रस्तुत कवीनें सर्व संतांत आपले श्रेष्ठत्व वर्णिलें आहे. " मालाकारांनीं या प्रसिद्ध अभंगांतून जे सार काढलें तें चुकीचें आहे ! वरील अभंगांत भागवतधर्मरूप इमारतीचें वर्णन केलें आहे. ज्ञानदेवानें तिचा पाया रचिला, नामदेवानें तिचा विस्तार केला, एकनाथानें तिच्यावर भागवतग्रन्थरूप पताका फडकाविली व आधींच पुण्या झालेल्या इमारतीचा कळस तुका झाला, असा या अभंगाचा अर्थ आहे. तुकोबांचे सारे अभंग वाचले,

१ हा अभंग तुकोबांचा नसून त्यांची शिष्यीण बहीणाबाई यांचा आहे असें बहिणाबाईंचा हस्तलिखित गाथा मला मिळाला आहे त्यावरून उघड होतें.

ज्ञानेश्वरावर त्यांनी जे अभंग केले आहेत त्यांतली लीनता व भक्ति पाहिली, एकनाथी भागवताची तुकोबाने किती पारायणे केली होती व या 'जीवींच्या जीवनाबद्दल' त्यांची किती भक्ति होती ते पाहिले, नामदेवाने आपणास स्वप्नांत दर्शन देऊन राहिलेले अभंग पुरे करण्याची आज्ञा केली अशी तुकोबांचीच अक्षरे पाहिली, या संतत्रयीविषयी तुकोबांची किती पराकाष्ठेची पूज्यबुद्धि होती, हे त्यांच्या अभंगावरून, सांप्रदायपरंपरेवरून व वारकरी पंथाच्या एकंदर इतिहासावरून लक्षांत घेतले ह्यणजे ज्ञानेश्वरादिकांपेक्षा तुकोबा आपणांस श्रेष्ठ समजत असत, असे मानणे किती चुर्काचे आहे, हे कळेल !! 'ज्ञानाचा एका व नामाचा तुका' ही ह्यण प्रसिद्ध आहे. शास्त्रीबोवांच्या लेखांनी मराठी कवितेचा अभिमान आमच्यांत उत्पन्न केला हे खरे आहे; पण स्वतः शास्त्रीबोवांना मराठी कवितेचे अंतरंग कळले नव्हते !! असे अभावरूप कार्यापासून भावरूप कार्य काचितच होतं !!! ते दीर्घायु झाले असते तर कदाचित् त्यांच्या वृत्तींत पालट झाला असता.

२१. हा निबंध लिहून शास्त्रीबोवांनी दोन कार्ये साधिलीं; हा निबंध लिहिण्यांत त्यांचे दोन हेतु होते. एक प्रकट व एक अप्रकट. प्रकट हेतु त्यांच्याच शब्दांनी सांगतो: "आमच्या देशाची सांप्रतकाळीं अत्यंत निकृष्ट अवस्था झाली असल्यामुळे तो सर्व जगाच्या व विशेषतः इंग्लिश लोकांच्या अवहेलनेस पात्र झाला आहे. तर जे खरे देशाभिमानी असतील व जे सत्यनिष्ठ असतील त्यांस प्रस्तुत निबंधाच्या या शेवटच्या भागांत आम्ही इतकेच सुचविणार कीं, त्यांनी वरील निंदेने बिलकुल खचून जाऊ नये आणि मेकालेसारख्यांच्या मोठ्या नांवास भिऊन न जातां व मिशनरी, पाद्री व बाटे यांच्या शिव्यांस व रागास अगदीं न जुमानतां आपल्या देशावर वरील लोकांनीं जीं अज्ञानमूलक व दुराग्रहजन्य परोपरीचीं दूषणे बळेच जाणूनबुजून दिलीं आहेत त्यांचे यथास्थित खंडण करावे." आपल्या लोकांत स्वाभिमान, व स्वदेशाभिमान उत्पन्न व्हावा, या हेतूने हा निबंध लिहिला आहे. दुसरा व अप्रकट हेतु हा कीं, या निबंधाच्यायोगाने शास्त्रीबोवांनी स्वतःच्या गर्वरूप वृत्तीचे समर्थन केले आहे. शास्त्रीबोवांस स्वतःच्या कर्तृत्वाचा, स्वभाषाधिपत्याचा, रसिकतेचा वगैरे अनेक प्रकारचा

गर्व होता.त्यांस त्यांचे समकालीन बरेच पुरुष गर्विष्ठ म्हणत. ' शिवाजीच्या पूर्वी व पश्चात् त्यांच्या योग्यतेचा जसा कोणी वीर झाला नाही, त्याप्रमाणे अलौकिक असा मी मराठी भाषेचा शिवाजी आहे, ' असे ते एकदां म्हणाले होते. त्यांच्या सर्व अहंकाराचे मूळ या वाक्यांत आहे. मराठी भाषेच्या इतिहासांत शास्त्रीबोवांना शिवाजीचे पद देणारा कोण रसिक भेटेल तो भेटो ! त्यांची योग्यता गद्यांत मोठी आहे खरी; पण ही पदवी ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर, मोरोपंतादि महारथींची कामगिरी लक्षांत घेतां त्यांना मिळेलसें अगदीं वाटत नाही. त्यांच्या तत्त्वाप्रमाणे त्यांचा गर्व अदोषरूप आहे. एवढे खरे कीं, त्यांची महत्त्वाकांक्षा अतिशय मोठी व उज्ज्वल होती म्हणूनच त्यांच्या हातून एवढी तरी हालचाल झाली !

६ अवांतर विषय.

२२. निबंधमालेतल्या मुख्य निबंधांविषयीं येथवर विचार झाला. या मुख्य निबंधांच्या, शिवाजी छापखान्यांत एक व आर्यभूषण छापखान्यांत एक अशा दोन आवृत्त्या मागाहून निघालेल्या आहेत; पण मूळ मालेचे जसे अंक निघाले होते तसेच्या तसे पुन्हा कोणीही छापले नाहीत. मालेचे मूळ ८४ अंक आज अगदीं दुर्भिलच झाले आहेत. चार वर्षे जुळवाजुळव करितां करितां मजजवळ सरासरी ७२ पर्यंत अंक जमा झाले आहेत. निबंधमालेच्या मुख्य निबंधांइतकेच महत्त्वाचे दुसरे भाग मालेत पुष्कळ येऊन गेले होते. ते अलीकडे लोकांच्या फारसे पाहण्यांत नाहीत, म्हणून त्यां-
षयींही चार शब्द सांगतो. आधीं:—

(१) पत्रव्यवहार हा फार महत्त्वाचा भाग होय. मालेची प्रसिद्धि किती झाली होती व मोठमोठ्यांस तिने वादाच्या समरांगणांत खेचून कसे आणले, हे पहावयाचे असल्यास वाचकांनीं हा ' पत्रव्यवहार ' पाहिला पाहेजे. वक्तृत्व या विषयावर निबंध लिहित असतांना शास्त्रीबोवांनीं दयानंद सरस्वतीवर जे प्रहार केले होते ते न रचून कोणी ' हितेच्छु ' वादास पुढे सरसावले. त्यांचे व मालाकरांचे दोनचार वेळां दोन हात झालेले आहेत. शास्त्रीबोवांनीं ' लोकप्रव ' हा निबंध लिहितांना ' भूतपिशाचतंत्राचे सारे थोतांड आहे व असे

अमंगळ प्राणी विश्वांत नसून मनुष्याच्या कल्पनेत मात्र आहेत, ' असें ह्मटले होते. त्यावर बराच वादविवाद झाला व प्रत्यक्ष भूतसंमधांच्या बाधांनीं हॅराण झालेल्या व मुत्ते व त्यांच्या चेष्टा नेत्रांनीं पाहिलेल्या गृह-स्यांचीं १०।१२ पत्रे मालाकारांकडे आलीं होती व तीं बहुतेक त्यांनीं मालेंत छापलीं आहेत ! या विषयाचा ज्याला नाद असेल त्याच्या दृष्टीनें हीं पत्रे महत्त्वाचीं आहेतच; पण मनरंजनासाठींही हीं वाचण्या-लायक आहेत. इंग्लंडच्या पहिल्या जेम्स राजाप्रमाणें ' पिशाचशास्त्रा ' वर कोणा मराठी ग्रंथकाराच्या मनांत जर पुस्तक लिहिण्याचें आलें तर हीं पत्रे त्याच्या फार उपयोगीं पडतील ! भाषापरिज्ञानांत ' हातचा मळ ' याची उपपत्ति शास्त्रीबोवांनीं दिली होती, त्यावर कृ० प० गाडगीळ यांचें एक सुंदर पत्र छापलें आहे. तथापि निबंधमालेंत पत्रव्यवहार झाला तो मुख्यतः ' मोरोपंताची कविता ' या निबंधावरून झाला. कै० ज. बा. मोडक, काव्येतिहाससंग्रहकर्ते, हे जसे शास्त्रीय विषयांत निपुण होते तसे ते मराठी कवितेचेही मर्मज्ञ होते. त्यांचीं ज्योतिषरसायनादि शास्त्रांतल्या महत्त्वाच्या गोष्टींवर अत्यंत सोप्या भाषेंत लिहिलेलीं कांहीं पत्रे छापलीं आहेत; शिवाय त्यांचीं २।४ पत्रेही मोरोपंतावरही आहेत. मोडकांशिवाय वामनरावजी ओक, केशवराव कानेटकर, गणेशशास्त्री लेले, का. पां. परब, यांचीं पत्रे निबंधमालेंत छापलीं आहेत, तीं फार महत्त्वाचीं आहेत. वामनरावजी ओक व कानेटकर यांची व शास्त्रीबोवांची जी खडाजंगी झाली ती पाहून त्या वेळच्या लोकांना मोठें कौतुक वाटलें असेल ! मेघ आणि विद्युत् यांच्या खडाजंगीनें जगताला पर्जन्यवृष्टीचा लाभ होतो, त्याप्रमाणें विष्णुशास्त्री व वामनरावजी यांच्या वाग्युद्धाचा फार मोठा लाभ मराठी वाचकांना झाला. या मळांच्या युद्धांत सत्याचा कांटा वामनरावजी ओकांकडेच ज्यास्त झुकतो आहे, तरी हा लोकोपकारी वाद उपस्थित करावयाला कारण प्रथम विष्णुशास्त्री झाले, हें निर्विवाद आहे. मराठी कवितेंत यमकांचा प्रथम प्रघात कोणी पाडला; छंदोबद्ध कवितेंत विविधवृत्तांत कविता करण्याचा अग्रमान कोणाला मिळाला पाहिजे; मराठी कवि पंडित होते कीं नाहीं व संस्कृत कवितेशीं त्यांचा परिचय होता कीं नाहीं; असल्या मुद्यांवर हा वाद झाला व यानें निबंधमालेचे कित्येक अंक

व्यापले. शास्त्रीबोवांचा मूळ लेख जितका महत्वाचा आहे तितकाच, किंबहुना थोडा ज्यास्त महत्वाचा हा पत्रव्यवहार व त्याचीं उत्तरे, हा भाग आहे. मराठी कवितेच्या पटांगणांत तुल्यबळ मज्जांची ही अदृष्ट-पूर्व झोबी पाहून त्या वेळच्या प्रेक्षकांस परम कौतुक वाटेल असेल यांत कांहीं नवल नाही. वामनरावजी ओकांचा मराठी कवितेवरचा व्यासंग फारा वर्षांचा होता. त्यांना या प्रबळ व आग्रही प्रतिपक्ष्याने (मालाकार) चांगलेच तरबेज केले. काव्यसंग्रहाची सात वर्षे उत्तम प्रकारे सेवा करून मराठी कविता अधिक लोकप्रिय करणाऱ्या वामनरावजींना अशा प्रकारचे उपयुक्त शिक्षण निबंधमालेच्या आखाड्यांत मिळाले असे म्हणण्यास हरकत नाही. ' मोरोपंतांची कविता ' या निबंधाने निबंधमालेची अधिक प्रसिद्धि झाली व मराठी कवितेची गोडी व अभिमान मराठी वाचकांत उत्पन्न झाला; व किती चौकसपणाने व शोधक बुद्धीने मराठी कविता वाचावयाला पाहिजे हे या निबंधावरच्या वादविवादाने मराठी वाचकास शिकविले. श्री. बापूसाहेब कुरुंदवाडकर या सरदारकवीचे मल्लिनाथावरचे पत्र व त्यावर मालाकारांचे उत्तर ही वाचण्यासारखी आहेत. मालाकारांनी बापूसाहेबांच्या विद्याव्यासंगाची व रसिकपणाची तारीफही फार सभ्यपणाने व विनयाने केली आहे. याप्रमाणे मालेतला पत्रव्यवहार व उत्तरे-प्रत्युत्तरे यांचे महत्त्व आहे. हा सारा पत्रव्यवहार कायमचा बुडू देणें हें चांगलें नाही.

(२) चमत्कारिक माहिती या सदराखाली बरीच ऐतिहासिक व वाङ्मयात्मक माहिती दिलेली असे. इंग्रजीमध्ये अशी माहिती एकत्र करून त्याचे लहान मोठे अनेक प्रकारचे कोश केलेले आहेत. प्रसिद्ध पुरुष, प्रसिद्ध स्थले, अद्भुत गोष्टी वगैरे व्यवस्थेने दिलेले कोश इंग्रजीत ज्या नमुन्यावर आहेत त्या धर्तीवर अशी माहिती द्यावयाचा शास्त्रीबोवांनी उपक्रम केला होता. लुप्त-कला, डायना देवीचे देवालय, एकरात्रप्रसंग, जुनियस, आल्प्स पर्वतावरील बोगदा, फलज्योतिष, शेकस्पीअरची प्रतिकृति, रशियावर स्वारी वगैरेसंबंधी पुष्कळ चमत्कारिक माहिती त्या त्या सदराखाली दिलेली आढळते. पाश्चात्य वाङ्मयांतील विलक्षण माहिती मिळून शुद्ध मराठी वाचकांत

बहुश्रुतपणा व चौकसबुद्धि जेणेकरून उत्पन्न होईल अशा हेतूने हे सदर शास्त्रीबोवांनी काढले होते.

(३) भाषापरिज्ञान या सदराखाली स्वतः शास्त्रीबोवांनी कित्येक शब्दांची व लोकोक्तींची व्युत्पत्ति व इतिहास दिला आहे. हा प्रकार मराठी भाषेसंबंधाने केवळ अपूर्व आहे. हपूस, चाणाक्ष, मूळपदावर येणे, संक्रांत, उखळ पांढरे करणे, अशा कित्येक शब्दांची व लोकोक्तींची उपपत्ति त्यांनी अति सुंदर तऱ्हेने दिली आहे. हा विषय मराठी भाषेचा अभ्यास करणारांस अत्यंत महत्वाचा आहे. इकडे शास्त्री बोवांच्या पूर्वी कोणी लक्ष दिले नव्हतेच; पण त्यांच्या पश्चातही आज पंचवीस वर्षे या विषयाला कोणी शिवले सुद्धा नाही ही फार खेदाची गोष्ट आहे ! म्याट्रिकच्या विद्यार्थ्याला Mac Mordie's Idioms चे पुस्तक अभ्यासावे लागते व अशी दुसरीही कांहीं पुस्तके इंग्रजी भाषेत आहेत. त्याच नमुन्यावर शास्त्रीबोवांनी ' भाषापरिज्ञाना ' चा उपक्रम केला होता; पण केरोपंतनानांचे शोध व यंत्र ' गुंडा शिष्य ' न मिळाल्यामुळे जशी गर्भातच नष्ट झाली, त्याप्रमाणे शास्त्रीबोवांनी ज्या ज्या चांगल्या गोष्टींचा उपक्रम केला होता त्यांपैकी बऱ्याच गोष्टी शास्त्रीबोवांच्या तोलाचे मनुष्य त्यांचे पश्चात् कोणी न झाल्यामुळे, तशाच राहिल्या आहेत. ' भाषापरिज्ञान; ' ' व्याकरणांतर; ' व ' अंतर्याम; ' ' भिक्षांदी ' वगैरे ' कृत्रिम ' शब्द; या तीनही सदरांकडे कोणी मराठी भाषेच्या अभिमानी पंडिताने लक्ष द्यावयाला हवे आहे. बहुश्रुतपणा, कल्पकबुद्धि व चातुर्य हे तीनही गुण शास्त्रीबोवांत उत्तम प्रकाराने वसत होते, त्याचा हा एक लहानसा पुरावा आहे. मराठी भाषेत निष्णात होऊं पाहणाराला संस्कृत भाषेची काव्यव्याकरणापुरती तरी माहिती असावी, असे त्यांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे. शास्त्रीबोवांना संस्कृत भाषेची व कवितेची किती गोडी होती व उत्तम प्रकारची रसिकता त्यांच्या ठायी कशी वसत होती, याचा प्रत्यय लोकांस त्यांच्या ' कविपंचका ' वरून आलाच आहे. निबंधमालेतही:—

(४) सुभाषित, अर्थसादृश्य व साहित्य या तीन सदरांखाली मनोरंजक सुभाषिते—त्यांच्या मराठी भाषांतरासह—व अलंकारांची

लक्षणें—मराठी कवींच्या उदाहरणांसह—द्यावयाचा त्यांनीं आरंभ केला होता. संस्कृत सुभाषितांचे जे अर्थ मालाकारांनीं केले आहेत ते सुलभ मार्मिक व सरळ आहेत. 'अर्थसादृश्य' या सदराखालीं इंग्रजी, संस्कृत या भाषांतलीं समानार्थक स्थळे दिलीं आहेत. त्यावरून इंग्रजी व संस्कृत वाङ्मय शास्त्रबोवा किती सापेक्ष बुद्धीनें वाचीत होते हे दिसते.

(५) उत्कृष्ट उतारे:—या सदराखालीं शास्त्रबोवांचा आवडता कवि जा मोरोपंत त्याच्याच कवितेंतले बहुतेक उतारे घेतले आहेत. निबंधमालेंत पूर्वी अनुपलब्ध अशी थोडीबहुत कविता छापली होती. कोणी पोवाडा किंवा एकादें स्फुट प्रकरण पाठविलें तर शास्त्रबोवा त्यास मालेंत जागा देत; हेंच काय, पण त्यांनीं स्वतः सुरस भाषांतरांसह मोरोपंतांचे 'मुक्तामाला' हें काव्य प्रथम छापलें व 'शिवाया' छापण्यास प्रारंभ केला होता; पण त्याच वेळीं काव्येतिहाससंग्रह निघाल्यामुळे, हें प्रकरण त्यांनीं तिकडे पाठविलें. भर्तृहरीच्या शतकत्रयावरील वामनी श्लोकही शास्त्रबोवांनीं थोड्या पण मार्मिक टीपा देऊन निबंधमालेंत छापून काढिले होते. सुभाषित अर्थसादृश्य, साहित्य (हें प्रकरण अपुरेच राहिले गेलें), उत्कृष्ट उतारे व मुक्तामाला आणि वामनी श्लोक हीं सर्व सदरे एकदम बारकाईनें पाहण्यासारखीं आहेत. शास्त्रबोवांच्या वाचनांत जीं सुंदर स्थळे, श्लोक, सुभाषिते, अलंकार वगैरे येत त्यांचा रसास्वाद मालेच्या वाचकांसही घेतां यावा ह्मणून त्यांनीं हीं लहान लहान सदरे काढलीं. या सर्वांवरून त्यांची अलौकिक रसिकता व भाषाशास्त्रनिपुणता ही दिसून येतात.

(६) विनोदमहदाख्यायिका:—हें एक मनोरंजक सदर निबंधमालेंत शास्त्रबोवांनीं काढून त्याखालीं ऐतिहासिक थोर पुरुषांच्या—ग्रंथकारांच्या, मुत्सद्यांच्या व वीरांच्या—आख्यायिका, व विनोदपर चातुर्यांचे अनेक चुटके दिले आहेत. करमणुकीच्या वेळीं हे वाचले असता चिताल्हाद होऊन चातुर्य येते. या सर्व चुटक्यांचे मागे एक लहानसें पुस्तक कोणी तरी काढल्याचें स्मरतें. शास्त्रबोवांच्या भाषेत विनोदात्मकता पुष्कळ आहे. त्यांच्या मोठाल्या निबंधांतही विनोदात्मकतेमुळे

माषेला गोडी आली आहे. ' रसातळची मराठी भाषा ' हा लेख या संबधाने वाचण्यालायक आहे.

(७) ग्रंथावर टीका:— या नांवाचा एक स्वतंत्र निबंधच शास्त्री-बोवांनी लिहिला आहे व तदनुसार परीक्षणार्थ आलेल्या अनेक ग्रंथांवर त्यांनी टीका केली आहे. पंडितांचा वेदार्थयत्न, तारानाटक, रसायनशास्त्र, भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश, ब्राह्मणांची गुलामगिरी, टॅपेस्ट वगैरे पुस्तकांवर दिलेले अभिप्राय पाहिले म्हणजे ग्रंथावर टीका करण्यांतही शास्त्रीबोवांचे धोरण काय होते हे समजते. त्यांनी कांहीं चांगल्या ग्रंथांवर उत्कृष्ट अभिप्राय दिले आहेत, कांहींवर ते पुरे घसरले आहेत, कांहींची हांसत हांसत टर उडविली आहे, तरी याही बाबतींत लाकसुधारणेकडेच त्यांचे अधिक लक्ष दिसते. शास्त्रीबोवांची टीका कितीही विनोदात्मक असली, त्यांत एखाद्या ग्रंथकाराचे पांच पाट काढून त्याची धिंड काढावयाची असली तरी कुत्सितपणा नसतो. हा विशेष आहे मनाचा मोकळेपणा, आपली चूक परत घेण्याची तत्परता, सूचकपणा, हे गुण शास्त्रीबोवांच्या टीकेत हरहंमेष असतात. क्वचित् प्रसंगी ते हडास पेटतात, दुराग्रह धरितात, नाहीं असे नाहीं; पण त्याही प्रसंगी त्यांच्या मनाची सरळता नाहींशी होत नाहीं. लेखांत वांकडेपणा आणूनही मन मोकळे, स्वच्छ व आनंदी ठेवण्याची कठीण कला त्यांना साधली आहे. व्यक्तिबंधी खाजगी द्वेष, वांकडेपणा त्यांनी—कुठ्यांवर जातां येतां फटकारे मारले आहेत त्यांशिवाय—कोठेही दाखविला नाही. ' ग्रंथावर टीका ' या निबंधांत टीकाकाराच्या अंगी मूळ ग्रंथाचे ज्ञान, सत्यप्रीति, शांतस्वभाव, सहृदयता. वगैरे गुण अवश्य असावयाला पाहिजेत म्हणून त्यांनी सांगितले आहे व म्हटले आहे; " जे गुण असतील त्यांबद्दल ग्रंथकर्त्याची त्याने वाजवी रीतीची तारीफ करावी व जे दोष असतील ते उघड निभीडपणाने स्पष्ट बोलून जावे. एकंदरींत, ज्याप्रमाणे खरा न्यायाधीश शत्रुमित्रभाव विसरून जाऊन केवळ उदासीनपणे कैद्याचा इन्साफ करितो; किंवा खरा व्यापारी खऱ्या वजनांनी गिऱ्हाइकाच्या पदरांत चोख माप घालतो; किंवा खरा उत्कृष्ट चित्तारी जसा मूळचा चेहरा असेल तसाच हुबेहुब तसविरीत उतरून देतो;

अवांतर विषय.

त्याप्रमाणेच ग्रंथावर टीका करणारा असावा. ” ग्रंथावर समर्पक किंवा खरमरीत टीका करण्यांत व तोललेला अभिप्राय देण्यांत शास्त्रीबोवांचा हातखंडा असे! त्यांची टीका निर्भीडपणे केलेली असावयाची, तीत गुळगुळीतपणा मुळींच नसावयाचा. ज्याने प्रत्यक्ष आपल्या वडिलांवर टीका करण्यांत कसूर केली नाही, तो निःस्पृह टीकाकार दुसऱ्या कोणाची पर्वा करणार आहे ! तथापि एवढे खरे कीं, ज्यावर आपण टीका करतो त्याची विद्वत्ता, योग्यता, अधिकार शास्त्रीबोवा कधीं विसरत नसत. ज्या भावाने ते कृष्णशास्त्र्यांवर किंवा भाधवराव रानड्यांवर, टीका करूं लागले तोच भाव ख्रिस्ती मिशनऱ्यांवर किंवा जोतिबा फुल्यांवर टीका करितांना मात्र राहिला नाही ! बापूसाहेब कुरुंदवाडकरांसारख्या गुणी सरदारावर टीका करण्यापूर्वी आदरभाव व्यक्त केला आहे व लोकहितवादींवर कोरडे ओढतांना त्यांचे वय, त्यांचा अनुभव, त्यांचे इतिहासज्ञान, त्यांची लोकहिताची कळकळ इत्यादि गुणांचा उल्लेख करून मग अस्तन्या वर सरसावल्या आहेत; किंवा वेदार्थयत्नकर्ते पंडित यांच्या संस्कृतज्ञानाची व स्तुत्य उद्योगाची तारीफ करित करित त्यांच्या मूर्तिपूजा व ब्राह्मण यांजवरच्या भडिमारावर प्रतिभडिमार केला आहे ! ख्रिस्ती मिशनरी, जोतिबा फुले वगैरे मडळींची त्यांनीं नुस्ती टर उडविली आहे ! तिला टीका हे भारदस्त नांव सुद्धां शोभत नाही. टीकाकार ज्या योग्यतेचा असेल किंवा त्याचे आक्षेप ज्या किमतीचे असतील त्या मानाने शास्त्रीबोवांनीं आपली लेखणी चालविली होती. आणि खरेच, गाडुळे वगैरे क्षुद्र जंतु काठीनेच उडविले पाहिजेत; माशावगैरे प्राणी पंख्यांनीं वारले पाहिजेत; विंचु दगडांनीं ठेचले पाहिजेत; रेडा अंगावर आल्यास भोल्यानच वारला पाहिजे. व्याघ्र, सिंह वगैरे हिंस्र पशु तीव्र शस्त्रांनींच जमीनदोस्त केले पाहिजेत ! एकाच प्रकारचे शस्त्र सर्वकाळ हातीं धरून चालावयाचे नाही. त्याला तारतम्य पाहिजे. ग्रंथांवर टीका करतांना शास्त्रीबोवांनीं हा तारतम्यभाव पाळला होता. तसेच, टीकाविषयक ग्रंथकारांनीं आपले दोष टाकून द्यावेत अशा वृद्धीने त्यांला व इतर ग्रंथकारांना मार्गदर्शक अशा मार्भिक सूचनाही त्यांनीं जागोजाग केल्या आहेत.

२३. अनेक प्रकारचा पत्रव्यवहार व पत्रांस उत्तरे, चमत्कारिक मा-

हिती, माषापरिज्ञान, सुभाषिते, अर्थसादृश्य, साहित्य, उत्कृष्ट उतारे, अनेक लहानमोठ्या ग्रंथांवरच्या टीका व विनोदमहदाख्यायिका इतक्या पोटविषयांवरिल लिहिलेले भाग मुख्य निबंधांइतके महत्त्वाचे आहेत; पण खेदाची गोष्ट ही की, हे भाग निबंधमालेच्या मूळ अंकांशिवाय इतरत्र कोठेच पहावयाला सांपडत नाहीत व मूळ अंक अनुपलब्ध झाले आहेत. हे फार महत्त्वाचे विषय अलीकडे लोकांच्या नजरेखाली फारसे येत नाहीत. शास्त्रीबोवांचे मुख्यगुण देशाभिमान, बहुश्रुतपणा, विनोदपरता, रसिकता व तिखटपण हे या गौणविषयांतही चांगले प्रकट झाले आहेत. मला तर असे वाटते की, या भागांशिवाय निबंधमालेचे संपूर्ण स्वरूप दिसत नाही. अलीकडे निबंधमालेत हे सर्व भाग गाळले आहेत, व मुख्य निबंध तेवढे छापले आहेत; पण त्यामुळे अर्धी माला लोकांच्या दृष्टीस पडेनाशी झाली आहे. अर्ध्या मालेवरून लोक तिची परीक्षा करावयाला शिकले आहेत, यामुळे मालाकारांची खरी किंमत काय आहे, हे लोकांस कळनासे झाले आहे. शास्त्रीबोवा देशाभिमानी पुरुष होते, हे सर्वास मान्य आहे. त्यांचे अंधभक्त त्यांची भारीच स्तुति करितात (एका गृहस्थाने विष्णुशास्त्री हे साक्षात् विष्णूचा अवतार होते असे म्हणून त्यांना व स्वतःला उपहासास्पद करून घेतले होते !) व दोषग्राही, त्यांनी देशांत खोटा देशाभिमान पेरला व मोठमोठ्या लोकांची टवाळी करावयाला शिकवून पुण्यांतली पारे चटोर मात्र केली, असे म्हणून त्यांची निंदा करितात ! वस्तुतः ते कोणत्या देवाचा अवतारही नव्हते व त्यांनी चटोरपणाही तरुणांस शिकविला नाही. शास्त्रीबोवांचे भक्त व निंदक मुख्य गोष्टीकडे दुर्लक्ष करून भलत्याच क्षुल्लुक मुद्यावर आज वीस वर्षे तंडत बसले आहेत. त्यांचा प्रधान गुण हा होय की, त्यांनी इंग्रजी वाङ्मयार्णवांत स्वदेशाभिमानपूर्वक बुड्या मारून त्यांच्या अनेक तऱ्हा आपल्या देशबाधवांस दाखविल्या व देशभाषावैभव वाढविण्याचे मार्ग त्यांस दाखवून दिले. शास्त्रीबोवा मुख्यतः देशाभिमानी होते व तो देशाभिमान, देशभाषावैभव वाढविण्याचे मार्ग लोकांस दाखवून त्यांनी प्रकट केला आहे. त्यांचे स्तुतिपाठक व निंदक या दोघांनीही त्यांच्यावर किंवा त्यांच्या ग्रंथांवर अनुकूल प्रतिकूल टीका करण्याचे सोडून

द्यावे व त्यांनीं सुचविलेल्या दिशेने काम करून स्वभाषेच्या द्वारे लोकसेवा करण्यास झटावे, म्हणजे त्यांच्या श्रमांचे चीज होईल.

७ मालेचे मुख्य गुण.

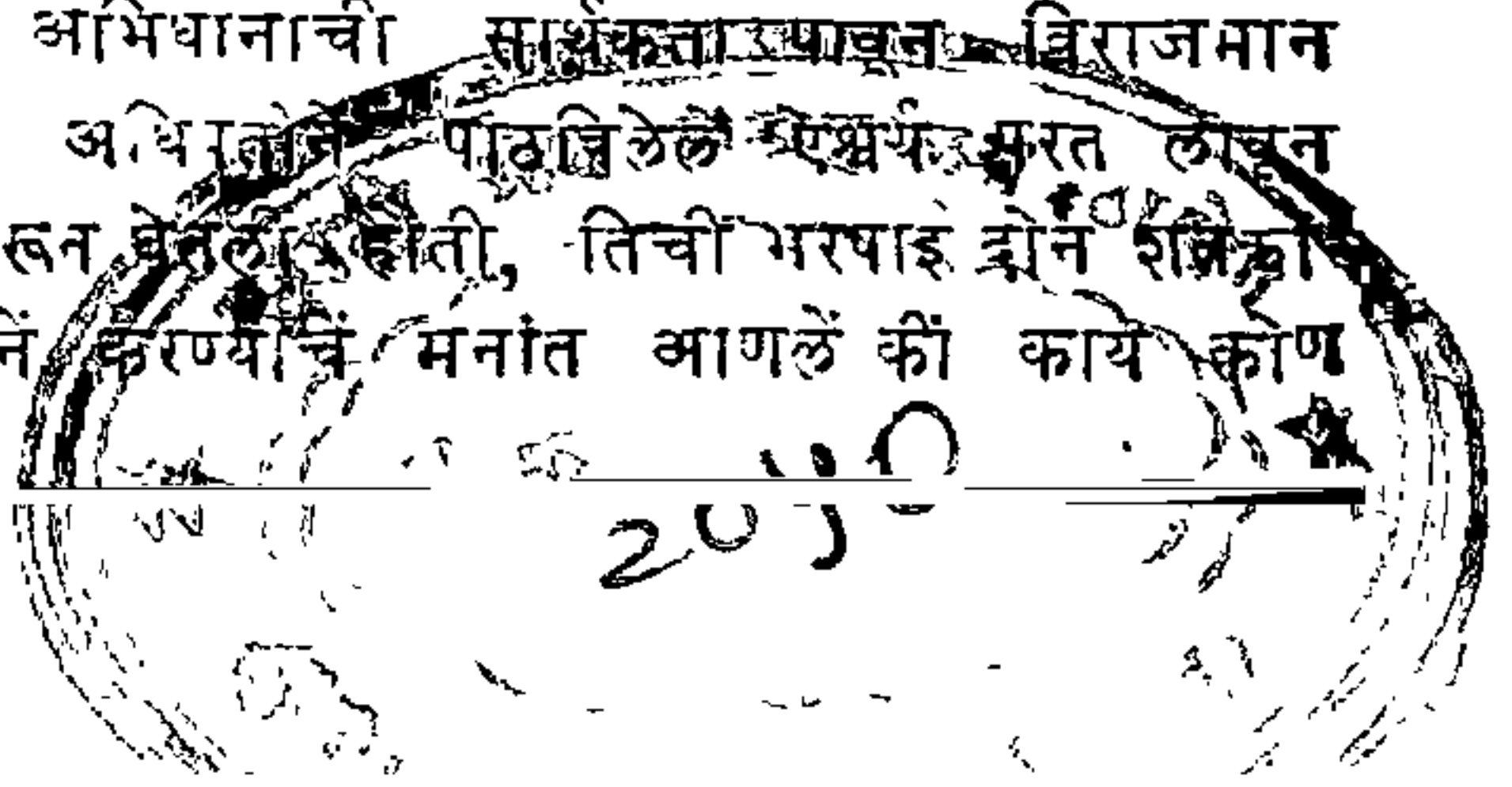
४. येथवर निबंधमालेच्या स्वरूपाविषयीं चार शब्द सांगितले. आतां मालेचे दोनचार ठळक गुण सागतो. निबंधमालेचा पहिला मोठा गुण म्हणजे बहुश्रुतपणा. निबंधमाला आमूलाग्र काळजीपूर्वक वाचणाऱ्या निव्वळ मराठी वाचकांसही इंग्रजी, संस्कृत व प्राकृत वाङ्मय आणि इतिहास यांसंबंधीं इतकी माहिती मिळेल कीं, त्यांतही अनायसे पुष्कळ चतुरस्रपणा येईल. शास्त्रीबोवांचे काव्येतिहासाचे वाचन अद्भुत होते. डेक्कन कॉलेजांत विद्यार्थी असतांना त्यांनीं तेथील पुस्तकालयांतली इतकीं पुस्तके वाचलीं होतीं कीं, तितकीं पुस्तके वाचणारा दुसरा ग्याज्युएट डेक्कन कॉलेजांतून आज तीस चाळीस वर्षांत कोणी बाहेर पडला नाही. शास्त्रीबोवांनीं म्हणजे कोणत्या एका शास्त्राचे मननपूर्वक अध्ययन केले होते, असे नाही; पण वेळोवेळीं विविध विषय त्यांनीं चाळले होते. मराठी कविता सर्वसंग्रहापलीकडे वाचली होती असे नाही, तर कथेला, व चोरून तमाशाला जावयाचा त्यांना चांगला नाद असल्यामुळे, कृष्णशास्त्र्यांसारख्या पंडितांच्या सहवासाला असल्यामुळे व पुणे शहरासारख्या चळवळीच्या शहरांत सर्वदा वास्तव्य असल्यामुळे मराठी कवितेची व कवींची पुष्कळ लेखी व तोंडी माहिती त्यांना झाली होती. शास्त्रीबोवांच्या अंगीं अडिसनचा धिमेपणा व चौकसपणा असल्यामुळे, व बाळपणापासून पुढील ग्रंथकर्तृत्वाची दिशा त्यांनीं ठरवून ठेवल्यामुळे त्यांना जी जी माहिती जेथून जेथून मिळाली त्या त्या माहितीचा उपयोग त्यांनीं मोठ्या धूर्तपणाने निबंधमालेत केला आहे. असो; तर या अनेक कारणांमुळे निबंधमालेला बहुश्रुतपणा आलेला आहे. निबंधमालेचा दुसरा मोठा गुण विनोदात्मकता. इंग्रजींतले थॉकरे, स्विफ्ट, गोल्डस्मिथ वगैरे ग्रंथकारांचे ग्रंथ ज्याने वाचले असतील त्याला या गुणाचे मर्म चांगले कळेल. हरिदास ज्याप्रमाणे कथाप्रसंगीं श्रोत्यांच्या नेत्रांवर निद्रेचे पटल न येऊं देण्यासाठीं मधून मधून मनोहर गोष्टी, चुटके, सुभाषिते, कोट्या वगैरे

सांगून त्यांच्या चित्तवृत्ति आपल्याकडे आकर्षून घेतो, त्याप्रमाणें माला-कारही अनेक प्रकारच्या कोट्या वगैरेनीं आपल्या लेखांत मनोरंजकपणा व विनोदात्मकता आणतात आणि या गुणामुळे ग्रंथ वाचतांना तो खाली ठेवावासा वाटत नाही; इतकेच काय, पण काहीं काहीं भाग विनोद-परतेमुळे इतके सुंदर वठले आहेत कीं, त्यांच्या कितीही आवृत्ति केल्या तरी ' प्रतिक्षण नवीच दे रुचि ' याप्रमाणें ते सर्वदा आल्हादप्रद होतात. ' संपत्तीचा उपभोग ' या निबंधांतल्या आमच्या इकडच्या श्रीमंतांच्या सुखसोहळ्यांचें वर्णन, मोरोपंतांच्या गुणदोषवर्णनप्रसंगीं केलेली संस्कृत व प्राकृत भाषांच्या स्वरूपाची तुलना, माधवराव रानड्यांवरच्या टीकेचा शेवटचा प्यारिग्राफ, भाषादूषणांतला ' साधारण प्रार्थना ' या पुस्तका-वरचा अभिप्राय, वगैरे कित्येक भाग पाहिले असतां शास्त्रविवांच्या विनोदात्मक लेखांची आपणांस कल्पना येईल. हे ठळक प्रसंग सोडून दिले तरी सर्व ग्रंथभर या गुणाची छाया पडलेली आढळून येते. ही विनोदपरता विदूषकी थाटाची व आचरटपणाची नाही. मालेंत भारद-स्तपणा व भाषेची व विचारांची प्रौढी सर्वत्र दिसून येते. उत्तम ग्रंथका-राला अवश्य असा भारदस्तपणा व विनोदात्मकता* या दोनही गुणांची

* विनोदात्मकता या गुणाची आपणांस नीट कल्पना यावी, यासाठीं त्याचा एकच मासला देतो:—सर अलेकझांडर ग्रॉट साहेबांनीं सरकारांकडून २४००० रुपये देववून कै. शंकर पांडुरंग पांडित यांकडून इंदुप्रकाशांत जो तुकारामाचा गाथा छापविळा त्या संबंधानें मालाकार म्हणतात:—“ ज्यांच्या हातास मराठी पुस्तकांचा कधीं विटाळ सोसावयाचा नाही, व मराठी कवींचें तर ज्यांनीं कधीं सुखाव-लोकनही करावयाचें नाही, असे बडे बडे किताबधारी तुकारामापुढें लीन होऊन कोणी त्याचें चरित्र लिहिलें, कोणी अभंगांचें सूचीपत्र तयार केलें, कोणी ग्रंथ-प्रकाशन व टिप्पण हें काम पत्कारिले, तसेंच कोणी साहेबांचे आज्ञेवरून मूर्ति-पूजाजन्य पातकांचीं आगरे जीं आळंशी, देहू वगैरे स्थानें त्यांच्या दर्शनास जाऊन संतमंडळीचा आश्रय-केळा व अभंगांचीं वाडे जप्रा केळीं ! असें होतां होतां काहीं काळानें वरील संकल्प सिद्ध होऊन जो विचार कवि, लंगोटेबहादूर किंवा घोंगडीवाल्या भक्तमंडळींचे रमावयाचा, किंवा फार झालें तर हरिदासांच्या कथा-प्रसंगीं सत्कार पावावयाचा, त्यास एकाएकी अरबी भाषेंतील अबू हसनासारखें मोठें ऐश्वर्य प्राप्त झालें ! इंदुप्रकाश मुद्रणयंत्रालयांतिल मुकाफळें आंगभर उधळलेलें,

शास्त्रीबोवांनीं आपल्या मालेला चांगली जोड करून दिली आहे. निबंधमालेचा तिसरा गुण भार्मिकता. शास्त्रीबोवांची रसिकता सर्वमान्य झाली आहे व पूर्वी याबद्दल प्रसंगाने दोन शब्द सांगितलेच आहेत. विषयाची निवड; त्याच्या मुख्य मुद्यांची ठाकठिकीची मांडणी; उपमादृष्टांतादिकांनीं व अवांतर गोष्टींनीं विषय मनोहर करण्याची हातोटी; संस्कृत सुभाषितांनीं, लोकोक्तींनीं, म्हणींनीं, आख्यायिकांनीं, सृष्टिवर्णनपर किंवा स्वभाववर्णनपर माहितींनीं आपले लेख चतुराईने व कौशल्याने विणून काढण्याचे कसब, या सर्व प्रकारांत शास्त्रीबोवांची अलौकिक भार्मिकता दिसून येत आहे. फार काय, पण निबंधांच्या मथळ्यावर त्यांनीं जीं सुभाषितें घातलीं आहेत तींही फारच भार्मिकपणाने योजलीं आहेत. कै. माधवराव रानड्यांवर टीका करतांना प्रथमच घातलेलें, 'अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् । प्राप्नुयाद्बुद्धयवज्ञानमपमानं च शाश्वतम् ॥' हे सुभाषित; लोकहितवादींच्या निबंधावरचा 'स्वजातीयविघाताय माहात्म्यं दृश्यते नृणाम्' हा श्लोक; आमच्या देशाची स्थिति या निबंधावरचा 'फारच बरी निरयगति, परवशता शतगुणे करा जाच' हा मोरोपंती आर्यार्ध वगैरे सुभाषितें त्या त्या निबंधांसह वाचलीं म्हणजे तीं किती समर्पकपणे योजिलीं आहेत हे कळून येईल. यांशिवाय निबंधमालेचे गुण म्हणजे तिची पुराणप्रियता; इंग्रजी विचार संस्कृत भाषेच्या घाटणीवर प्राकृतजनांस सहज कळतील अशा साध्या पण प्रौढ, सरळ पण काव्यात्मक, चित्ताकर्षक पण जोरदार भाषेत प्रकट करण्याची हातोटी; विचारांची व सिद्धांतांची निश्चयात्मकता हे होत. या अनेक गुणांनीं मालेची

महावस्त्रांत शरीर लपेटलेलें व युनिव्हर्सिटीचे शानदार झगे घातलेले तरुण विद्वान डोक्यावर मोर्चेले उडवताहेत, व चक्क्या ढाळताहेत अशा थाटाने तुकाराम महाराज फारा दिवसांनीं आपल्या अभिधानाची सार्थकता उपावून विराजमान झाले. महाराष्ट्र देशाच्या पहिल्या अधिपतीने पाठविलेले ऐश्वर्यसुरत लावून वरील कवीने जी आपली हाने करून घेतले आहेत, तिची भरपाई दोन शिक्रांनंतर त्याच देशाच्या परद्वीपस्थ प्रभूने करण्याचें मनांत आणलें की काय कोण जाणे !!”



रचना इतकी चित्तवेधक झाली आहे की, तीतले निबंध कितही वेळां वाचले तरी तृप्ति होत नाही.

८ मालेनें केलेली राष्ट्रजागृति.

२५. निबंधमालेचें मुख्य धोरण जुने आचारविचार, जुनी धर्मपद्धति, जुनी भाषा, जुना इतिहास यांचे जुनेपण* कायम ठेवून तींत नवा दम, नवे कर्तृत्व उत्पन्न करण्याचें आहे. प्रख्यात मुत्सद्दी एडमंड बर्क, डिझरायली व ग्रंथकार जॉन्सन यांचे जें राष्ट्रहिताचें धोरण होतें तेंच शास्त्री-बोवांचें आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्याचें खरें सुख निराळें आहे व त्या स्वातंत्र्याचा पूर्ण उपभोग घेणारे परमहंसही निराळेच आहेत. समाजांत राहणाऱ्या व समाजसौख्य भोगणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीवर समाजाचें दडपण हें असलेच पाहिजे. व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या दुष्परिणामांकडे प्रत्येक समाजाच्या पुढाऱ्याचें लक्ष गेलेच पाहिजे. रुढीचा, समाजबंधनांचा, परंपरेनें आलेल्या चालीरीतीचा व आचारविचारांचा निष्कारण उपसर्द करून समाजांत बेबंदशाही उत्पन्न करणारा स्वच्छंदी पुरुष समाजाचा हितकर्ता नव्हे. समाजांत पूर्वापार चालत आलेल्या पद्धति, उपासनेचे मार्ग, समाजसंस्था, धर्ममते, चालीरीति, यांना अजीबात सोडणारा मनुष्य समाजाच्या राष्ट्रीय जुटीपासून अलग होतो व समाजबंधनें विस्कळित करून समाजाचा हितशत्रु होतो. असा पुरुष केवढाही विद्वान्, बुद्धिमान् व संपन्न असला तरी एका तऱ्हेनें तो समाजाचा शत्रुच समजला पाहिजे. हजारों वर्षांच्या परंपरा सोडून कोणी पुरुषार्थ साधला आहे ? विख्यात मुत्सद्दी डिझरायली याच्या धर्मविचारांचें समर्थन करतांना त्याचा चरित्रकार फ्राउडे हा म्हणतो: ---

“ Religion is a thing which grows and cannot be made. The central idea that man is a re-

* जुन्या वेडगळ चालीरीति किंवा खरे दोषास्पद प्रकार यांचें समर्थन शास्त्री-बोवांनीं कधीं केलें नाहीं. जॉन्सनच्या चरित्रांत “ प्रथम पत्नीची आठवण अत्यल्प काळांत बुजून जाऊन आपल्याच स्वार्थावर केवळ नजर देऊन जीं अर्भके त्यांस अपत्यासारखीं रोभतील, त्यांस विवाहपत्रांत गोवून टाकणाऱ्या ” पाषाणहृदयी पुरुषांचा समाचार घेण्यास त्यांनीं कर्मां केलें नाहीं.

sponsible being is everywhere the same; but the idea shapes various forms for itself, into which legends, speculation and prevailing opinions necessarily enter. As time goes on, therefore, questions rise concerning this or that fact and this or that ceremony, which, if indulged, will create general scepticism. Such inquiries must be sternly repressed. In religion lies the only guidance for human life. The wise legislator, therefore, will regard the church of hisa country as the best support of the State. The subject will reflect that although observance may seem offensive and stories told of Gods may seem incredible; yet as a rule of action a system which has been the growth of ages is infinitely more precious than any theory which he could think out for himself. He will know that his own mind, that of any individual, is unequal to so vast a matter, that it is of such immeasurable consequences that although the body of his religion be mortal like his own, he must not allow it to be rudely meddled with. He may think about the legends of Zeus and Here as he likes, but he must keep his thoughts to himself; a man who brings into contempt the creed of his country is the deepest of criminals. The strength of the church lies in its hold upon the habits of the people and whoever breaks through the usages which time has made familiar and consecrated is equally dangerous and mischievous. ”

“ धर्मवृक्षाची वाढ आपोआप होत असते, ती कोणाही एखाद्या दुसऱ्या व्यक्तीला करितां येणार नाही. मनुष्याला ईश्वरापाशीं आपल्या सदसत्कर्मचा झाडा द्यावा लागतो, ही कल्पना सर्व धर्मांत आहे. पण याच कल्पनेचीं निरनिराळीं रूपे होऊन विशिष्ट मते, विशिष्ट कथा व प्रचलित मते यांत त्यांचा मिलाफ होतो व यामुळे निरनिराळ्या देशांत निरनिराळे धर्मपंथ होतात. कालांतरानें ही कथा खरी आहे कीं खाटी आहे, हा धर्मविधि योग्य आहे कीं अयोग्य आहे, यांविषयचि प्रश्न उपस्थित होतात, व या प्रश्नांचा उहापोह करण्याची लोकांना चटक लागली म्हणजे पाखांड मत बळावते. या प्रश्नांची चर्चाच होऊं देणें चांगलें नाही. ती करणारांना कडक शिक्षाच केली पाहिजे. व्यवहारांत धर्मासारखा उत्कृष्ट मार्गदर्शक दुसरा कोणीच नाही. आपल्या राष्ट्राचा उत्तम आधार म्हणजे आपला राष्ट्रधर्मच होय, हें ज्यानें ओळखलें त्यालाच मुत्सद्दी म्हणावें. यावरून हेही लक्षांत ठेवले पाहिजे कीं, कांहीं धर्मविधि आपणास कितीही उद्देगजनक वाटले किंवा देवादिकांच्या गोष्टी अश्रद्धेय वाटल्या, तथापि आपण आपल्या बुद्धीनें जो स्वतंत्र विचार करून तत्त्वनिर्णय करूं त्यापेक्षां अनेक शतकांच्या परंपरेनें जो मार्ग रूढ झाला आहे तो अनंतपटीनें अधिक श्रेयस्कर होय. विचारी मनुष्याला हेही कळून येईल कीं, हा विषय त्याच्या किंबहुना कोणत्याही व्यक्तीच्या आकलनशक्तीच्या आढोक्यांतला नाही, व मनुष्यदेहाप्रमाणे जरी त्याच्या धर्माचा डालारा दिसूळ असला तरी त्यानें त्याच्याशीं यत्किंचित्ही दांडगाई करितां उपयोगी नाही. त्याला देवादिकांच्या गोष्टी जरी खोऱ्या वाटल्या तरी त्यानें आपले विचार आपल्यापाशींच ठेवले पाहिजेत. जो मनुष्य आपल्या राष्ट्रीय धर्माची उघड निंदा करून तो तिरस्कारार्ह करितो, तो खुनी लोकांपेक्षांही अधिक गुन्हेगार समजला पाहिजे ! धर्माचें बळ बहुजनसमाजाच्या चालीरतींत असतें व अनेक पिढ्यांच्या परंपरेनें परिचित झालेल्या व पूज्य वाटत असलेल्या आचारपद्धतीचें जो उल्लंघन करतो तोही तितकाच भयंकर व दुष्ट समजला पाहिजे. ” फ्रान्स देशांत जी मोठी राज्यक्रांती झाली तिच्या कार्यकारणाची उपपत्ति लावीत असतांना एडमंड बर्कनेंही अशाच तऱ्हेचे उद्गार काढले आहेत:—

“ We are afraid to put men to live and trade each on his own private stock of Reason, because we suspect that this stock is small in each man, and that individuals would do better to avail themselves of the general bank and capital of nations and of ages. Many of our men of speculation, instead of exploding general prejudices employ their sagacity to discover the latent wisdom that prevails in them. ”

तो म्हणतो:—“ व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या तत्त्वावर प्रत्येक मनुष्याला त्याच्या विचारांप्रमाणे वागण्याची सवड ठेवली तर परिणाम फार वाईट होतील, अशी आम्हांला भीति वाटते; कारण कोणत्याही एका व्यक्तीची विचारशक्ति ही पंगु असणारच. अनेक पिढ्यांच्या व राष्ट्रांच्या विचारांचे जे आयतेंच फळ आपणास प्राप्त होतें त्याचा आपण उपयोग करून घेतल्यास आपलें हितच होईल. शहाणे मुत्सद्दी लोकसमूहाच्या समजुतींची हेळणा करित नाहीत, तर त्या समजुतींच्या मुळाशीं जें गुप्त तत्त्व असतें, तें आपल्या अकलेने शोधून काढतात. ” व्यक्तिस्वातंत्र्याचे आमच्या इकडे जें बंड माजलें आहे, त्याचाही परिणाम लोकांना सामाजिक बाबतींत स्वेच्छाचारी व धार्मिक बाबतींत पाखांडी करण्यांत होऊं लागला आहे !! ही स्थिति फार अनिष्ट आहे. सर्व सामाजिक बाबतींत स्वेच्छाचार फार बोकळू लागला आहे व पूर्वीचीं बंधने तटातट तुटून जाऊन त्याच्या जागीं नवीं बंधने उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य कोणाही पुढाऱ्यांत नाही. हिंदु समाजांतल्या चालीरीति व आचारविचार सुटत चालले व इंग्रजीतल्या खरोखर चांगल्या अशा ज्या कांहीं चालीरीति आहेत त्यांचा अपरिचयामुळे स्वभावादिकांवर पूर्ण अंमल बसत नाही. यामुळे धड पूर्वीचे हिंदुत्वही नाही व नवे युरोपियनत्वही नाही, अशी त्रिशंकूसारखी हिंदुसमाजाची स्थिति होत चालली आहे. ही आपल्या समाजांत जी दुफळी झाली, आहे, ती इंग्रजी

राज्य व इंग्रजी विद्या यांच्या प्रभावामुळे ! आपला धर्म, आपली भाषा, आपला देश यांविषयीं शास्त्रीबोवांनीं जी सतत आठ वर्षे ओरड केली तिचा हेतु हा कीं, वर जो स्वाभिमानाविरुद्ध सुशिक्षितांच्या मनाचा प्रवाह चालला होता त्याला कांहींतरी अडथळा आणावा आणि हा पाश्चात्य कल्पनांचा जो पूर आम्हांवर आला व आम्हांस आपल्या नव्या वेगाने अधोगतीला नेत आहे, त्याला अडथळा आणण्यासाठीं शास्त्रीबोवांनीं निबंधमालारूप मोठा बांध घातला. या बांधाने आमचे पुष्कळच कार्य झाले आहे. आमचा धर्म, आमची भाषा, आमच्या चालीरीति, आमचा देश यांविषयीं इ. स. १८८० च्या पूर्वी आमच्या सुशिक्षितांत जी तुच्छबुद्धि वसत होता, ती बराचशी जाऊन हळूहळू त्यांजविषयीं नव्या दृष्टीचा आदर वाटू लागला आहे. तुळशीची पूजा करणाऱ्या धर्मपत्नीला लाथ मारून तुळस उपटून टाकणारे पति उत्तरोत्तर कमी होऊं लागले व आणखी कांहीं वर्षांनीं असा काळ येईल कीं, सुशिक्षित स्त्रीपुरुष तुळशीची पूजा मनाभावाने करूं लागतील. तुच्छबुद्धीचा काळ गेल्यावर उपेक्षाबुद्धीचा काळ येतो व त्याच्यानंतर आदरबुद्धीचा काळ येऊन हाताने क्रिया घडूं लागते. क्रिया करणारे व बोलल्याप्रमाणे वागणारे पुरुष राष्ट्रांत उत्पन्न होऊं लागले, कीं देशाचा भग्योदय खास होणार म्हणून समजावे. निबंधमालेनंतर आज पाव शतकांत आपल्या देशाच्या घडामोडींत पुष्कळच फरक पडला आहे. धर्माविषयीची तुच्छबुद्धि तर गेलीच, पण आज उदासीनता मात्र आहे. ही जाऊन धर्माविषयींची खरी खरी जागृति पुढील पांचपन्नास वर्षांत होईल, अशीं सुचिन्हें दिसूं लागलीं आहेत. आपला इतिहास, आपले राजकारण व आपली भाषा यांविषयीं मात्र शास्त्रीबोवांनीं जे कार्य केले त्याचीं फळे चांगल्याच प्रकारे दिसून येत आहेत. जुन्या बखरी, कागदपत्र, इतिहास यांचा जीर्णोद्धार करावयाचा शास्त्रीबोवांनींच प्रारंभ केला होता म्हटले तरी चालेल. काव्येतिहासाशीं प्रथम त्यांचाच संबंध होता. पुढे पुढे ऐतिहासिक थोर पुरुषांचीं नाटके, चरित्रे, बखरी वगैरे पुष्कळ ग्रंथ मराठींत होऊं लागले. पारसनीस, वासुदेवशास्त्री खरे व राजवाडे यांचे उद्योग चाललेच आहेत व अद्याप ते लोकांपुढे आहेत. राजवाडे यांनीं आजवर मराठ्यांच्या इतिहासाचीं पुष्कळच साधनें प्रसिद्ध केलीं

आहेत, व अलीकडे त्यांनी आपला मोर्चा कवितेकडेही फिरविला आहे. राजवाडे यांची कित्येक मते लोकमान्य होणार नाहीत व त्यांचे इतिहास-संशोधनाचे धारण पक्षपातीपणाचे आहे, यांत बिलकूल शंका नाही; तथापि त्यांची स्वसुखनिरपेक्षता, सततोद्योग व बुद्धीची व्यापकता हे गुण अगदी अलौकिक आहेत. निबंधमालेने ज्या अनेक लोकांची कार्याकडे प्रवृत्ति केली त्यांत राजवाडे यांच्या तोलाचा दुसरा कोणा दिसत नाही. राजवाडे हे अचाट बुद्धीचे व जबरे व्यासंगी आहेत, व शास्त्रीबोवांत जो धर्मबुद्धीचा अभाव होता त्याचा उत्कर्ष जरी त्यांत झालेला आहे, तरी त्यांच्या विविध शोधांमुळे व उद्योगामुळे काव्येतिहासशोधनाला चांगले चालन मिळाले आहे हे खास. निबंधमालेने राजवाडे हा एकच कर्ता पुरुष निर्माण केला एवढेच नव्हे, तर अनेक तऱ्हेचे कर्ते पुरुष तिने उत्पन्न केले आहेत. शास्त्रीबोवांनी ज्याचे बाळंतपणाचे हाल सोसले व ज्याला दोन वर्षेपर्यंत पोसले तो त्यांचा लाडका 'केसरी' पुढे केवढ्या वैभवाला चढला ! पंचवीस वर्षांत त्याने केवढी जबरदस्त राष्ट्रसवा केली आहे व शास्त्रीबोवांची तत्वे जी शेंदोनशें लोकांसच कळली होती त्यांचा प्रसार त्याने महाराष्ट्रांत, दरोबस्त प्रांतांत व जातींत, केवढ्या अवाढव्य प्रमाणावर केला आहे, हे आज कोणांस ठाऊक नाही ? पंचवीस वर्षांत महाराष्ट्रांत एरुख्या 'केसरी'ने जें राष्ट्र-कार्य केले आहे, तें बाकीच्या सर्व संस्थांनी मिळून केलेल्या राष्ट्रकार्यापेक्षा अधिक महत्त्वाचे व व्यापक आहे. इंग्रजी राज्याची, राज्यपद्धतीची व इंग्रजांच्या गुणदोषांची माहिती महाराष्ट्रास 'केसरी'ने करून दिली आहे व अनेक प्रकारच्या उद्योगांस 'केसरी'ची उठावणी व साह्य झाले आहे. शास्त्रीबोवांनी आमच्या देशस्थितीची आम्हांस थोडीशी कल्पना आणून दिली व राष्ट्राचा पुढारी कसा असावा, हे प्रस्तुतच्या केसरी-कारांनी (टिळकांनी) आपल्या आचरणाने दाखवून दिले आहे. निबंधमालेतले निबंध शेंपन्नास वर्षांनंतर लोकांनी वाचावयाचे सोडून दिले व कदाचित् निबंधमाला बुडाली (इडा पिडा टळो आणि असंगळ पळो !) तरी महाराष्ट्राच्या भावी उन्नतीचा पाया तिने घातला व शेंकडो बुद्धिमंत

कार्यकर्त्यांस ती प्रवर्तक झाली, ही तिची कीर्ति कायम राहिल व उत्तरोत्तर वाढत जाईल.*

२६. खुद्द निबंधमालेने जें कार्य केलें त्याचें येथवर दिग्दर्शन केलें. मालेच्या उत्पादकाचे पुढचे हेतु पोटांतल्या पोटांत राहून गेले याबद्दलचा विचार मनांत आला म्हणजे महत्दुःख होतें. निबंधमालेचा 'उपसंहार' करण्याचें मुख्य कारण, स्वतन्त्र शाळा, स्वतंत्र वर्तमानपत्रें, इत्यादि नवीन सृष्टींत येऊन पडल्यामुळें, शास्त्रीबोवांचीं व्यवधानें फार वाढलीं, त्यांची उद्योगपरंपरा वृद्धिंगत झाली व नियमित वेळीं मजकूर तयार करणें दुर्घट झालें हें होय; तथापि या कारणांच्याही पोटांत आणखी एक कारण होतें. शास्त्रीबोवांच्या मनांत लहान लहान निबंध लिहिण्यापेक्षां स्वतंत्र विषयांवर स्वतंत्रपणें ग्रंथ लिहून एक 'ग्रंथमाला' गुंफावयाची होती. 'निबंधमाले'पेक्षांही ही ग्रंथमाला किती भारदस्त व महत्त्वाची झाली असती, याचें अनुमानही आज करवत नाहीं. अठरा वर्षांचे होतांच शास्त्रीबोवांच्या गळ्यांत थोरल्या शास्त्रीबोवांनीं शालापत्रकाचें संपादकत्व घातलें. हें काम चार वर्षे केल्यावर सरकारचा घुस्सा होऊन शालापत्रक बंद पडले व शास्त्रीबोवांस स्वतन्त्रपणानें निबंधमाला काढावी लागली. अठरा वर्षांचें सतत वाचन, व बारा वर्षांचे लेखनकर्तृत्व यांचा फायदा आम्हांस कोठें मिळूं लागावयाचा समय येतो, तोंच निर्दय काळानें शास्त्रीबोवांस आमच्यांतून उचलून नेलें. त्यांच्या अकालिक मृत्यूने झालेली हानि कशानेही भरून यावयाची नाहीं. निबंधमालाकार आज हयात असते तर मराठी भाषेची स्थिति किती सुधारली असती! म्हाताच्या आईबापांचा एकुलता एक गुणी मुलगा आपल्या कर्तवगारीनें जगविख्यात व्हावा, त्याच्या कीर्तिसूर्याची प्रभा नुकतीच कोठें पूर्वाक्षितिजावर पडूं लागावी,

* शास्त्रीबोवांच्या भक्तांस व मुख्यतः त्यांची पुण्यतिथि पाळणाऱ्या या पुण्याच्या सद्दतनेप्रवर्तक मंडळीस माझी अशी आग्रहाची विनंति आहे कीं, त्यांनीं मालेचें सर्व मूळ अंक जमवून त्यांतला कोणताही भाग न गाळतां जसेच्या तसे छापून काढाव. मुख्य निबंधांइतकाच इतर भागही महत्त्वाचा आहे, हें मागें दाखविलेंच आहे. तरी तिकडे लक्ष देऊन हें काम कोणी तरी अवश्य केलें पाहिजे.

तोच त्यावर अचानक काळाने झडप घालावी, म्हणजे त्यांस जसे महत् दुःख होईल तसे दुःख शास्त्रीबोवांच्या मरणाने मराठी भाषेस व महाराष्ट्रास झाले आहे ! मालेचा उपसंहार वाचू लागले व पुढील कर्तव्याची जी दिशा शास्त्रीबोवांनीं रेखून ठेविली होती ती तशीच राहून गेली हे पाहिले, म्हणजे अत्यंत खेद होतो. आधीं विद्यावनांत विहार* करणारे स्वच्छंदी हंस विरळा व त्यांत शास्त्रीबोवांसारखा परम रसिक, उद्योगी, उत्साही, व कर्तृत्ववान् पुरुष तर फारच विरळा. त्यांच्या महत्त्वाकांक्षा त्यांचे विचार, त्यांचे कर्तृत्व व त्यांचा उल्हास हे त्यांच्याबरोबरच लयास गेले हे पाहून चित्त नुसते करपून जाते, हृदयावर निराशेचे पटल येते, व पराकाष्ठेचे औदासीन्य येते. तारुण्याच्या व कर्तृत्वाच्या ऐन उमेदतिं शास्त्रीबोवांवर काळाची उडी पडली, हे पाहून भवभूतीच्या खालील श्लोकाची आठवण होते:—

आपूर्णश्च कलाभिरिंदुरमलो यातश्च राहोर्मुखं
संजातश्च घनाघनो जलधरः शीर्णश्च वायोर्जवात् ।
निर्वृत्तश्च फलेग्रहिर्द्रुमवरो दग्धश्च दावाग्निना

त्वं चूडामाणितां गतश्च जगतो यातश्च मृत्योर्वशम् ॥ १ ॥

असो. शास्त्रीबोवा तर गेले; पण त्यांचे ग्रंथ व कर्तृत्व हीं मार्गे राहिलीं आहेत. शास्त्रीबोवांनीं दाखविलेल्या अनेक मार्गांपैकीं एकेका मार्गांचे आस्थेवाईकपणाने अनुकरण करून मराठी वाङ्मयाचे वैभव वाढविण्याची उमेद आमच्या तरुण मित्रांनीं धरावी, एवढीच त्यांस विनंति करून व शास्त्रीबोवांसारखे अनेक कर्तृत्ववान् पुरुष आमच्या देशांत उत्पन्न होवोत, अशी परमेश्वराची प्रार्थना करून मी आपले व्यख्यान पुरे करितों.

* विद्यार्थिदशेंत असल्यापासून शास्त्रीबोवांनीं आपला भावी कार्यक्रम रेखून ठेवला होता. ' आपल्या देशबंधूस गीर्वाण व आंग्लभौम पुष्पांकुरांतील मधुबिंदूंचा व सौरभाचा यथावकाश व यथाशक्ति लाभ करून घ्यावा ' असा त्यांचा बालपणींच निग्रह झाला होता. त्याप्रमाणे त्यांनीं ३२ वर्षांच्या वयांत मोठीच कामगिरी करून दाखविली यांत शंका नाही.

निबंधमालंतलीं अवतरणें.

(१)

चोविसाव्या अंकाच्या शेवटीं उपसंहारात्मक कांहीं मजकूर आहे त्याचे प्रारंभी पुढील ' मंगलाचरण ' आहे:—

“ पहिल्यानें सर्वधर्मसंमत जो सुज्ञसंप्रदाय त्यास अनुसरून जगत्रि-
यंत्यास येथें सद्भावपूर्वक प्रणाम का तों. अवघ्या जीवसृष्टीची कृति केवळ
त्याच्याच सत्तनें चालली असल्यामुळे ज्ञानवान् प्राणी जो मनुष्य त्यानें
आपल्या महाधिकाराप्रमाणें आपल्या वक्तृत्वाचें मूळ ओळखून त्याशीं
अनन्यभावेकरून नम्र असावे हें त्यास उचित होय. यास्तव प्रस्तुत देश-
कार्याचें दुसरें वर्ष ज्याच्या कृपेनें निर्विघ्नपणें तडीस लागलें त्याचे कृत-
ज्ञताबुद्धीनें व आनंदभरानें येथें उपकार आठवतो ”

(२)

त्याच म्ह० २४ व्या अंकांत एका ' हितेच्छे ' पत्र व त्यास उत्तर —
छापलें आहे. ' अलीकडच्या सुधारणापद्धतींची केवळ विटंबनाच करण्यांत
तुम्हांस भूषण किंवा मौज वाटते हें आश्चर्य होय ' असें म्हणून हितेच्छेनें
दयानंदसरस्वतीपभृतींवर मालाकारावर व्यर्थ घसरले आहेत असा त्यांजवर
आक्षेप केला आहे आक्षेपाच्या खंडणांत मालाकार म्हणतात. “ इंग्रे-
जांच्या ऐश्वर्यास व विद्योत्कर्षास भुलून जाऊन, आणि इंग्रेज ग्रंथकारांच्या
अज्ञानमूलक गर्वोक्ति व पाद्रीसाहेबांचे हेकटपणाचे व मतलबाचे लेख व
भाषण हीं सर्व खरीं मानून, आमच्या नवीन विद्वानांनीं सर्व मते असा
एक जबरदस्त सिद्धांत करून टाकला होता कीं, जुनें तेवढे सर्व अतिनिंद्य
व नवे इंग्रजी तेवढे सर्वथा स्तुतीस पात्र हा समज कांहीं अंशीं स्वाभा-
विकच होता. कोणा एका चतुर ग्रंथकारानें म्हटलें आहे कीं, आपण
मनुष्ये हीं सरख्यासारखीं आहों, त्याचा रंग जसा वरचेवर बदलतो त्या-
प्रमाणेंच संगतिविशेषानें आपलेही गुण, रुचि व मते हीं नेहमीं पालटत

असतात. या नियमावरून पाहतां गेल्या १०।२० वर्षांमागच्या लोकांच्या मनांवर सांगितलेला संस्कार झाला तर यांत कांहीं मोठेसें विचित्र नाही. कोणत्याही गोष्टीचे खरे स्वरूप व योग्यता समजून येण्यास कांहीं तरी काळ जावा लागतोच. तर याप्रमाणे ही नवी खळबळ वरील लोकांस सर्वांशीं श्रेयस्करच वाटून पाहिले अगदीं सर्व मोडून टाकण्याचा किंवा ते पालटून त्यास नवे स्वरूप देण्याचा वरील लोकांचा सारखा प्रयत्न चालला होता व अद्यापही वराच चालला आहे. आमच्यांत प्रमुख म्हणविणाऱ्या लोकांस स्वतःची योग्यता, ज्ञान व कर्तृत्व हीं जरी केवळ अकटोविकट वाटतात व जगांत आजपर्यंत महान् महान् पुरुषांनीं जीं कृत्ये केलीं तीं- करण्याचा पतकरही जरी ते खुशाल घेतात तरी वस्तुतः पाहिले तर वरील तिन्ही गुणांत त्यांचा कमतरपणा पुष्कळच आहे असे सर्व यथार्थ पाहणारांस वाटेल. हल्लीं थोरापासून लहानापर्यंत ज्याने उठावे त्याने सगळ्या हिंदुस्थानावर धाड घालून त्यास सांप्रत जी अवस्था प्राप्त झाली आहे ती अशाअशामुळेच झाली आहे व ती अमुकअमुक उपाय केले असतां खास दूर होईल वगैरे यथेष्ट कल्पना निःशंकपणे करावी यासारखे दुसरे काय बरे हास्यास्पद आहे ? वाचकांच्या लक्ष्यांत आलेच असेल कीं प्रभू येशू, महंमद, राम मोहनराय, किंवा दयानंद स्वामी यांपैकीं आम्ही कोणाचेही चेले नसून त्यांच्या पंथाकडे आमचा विशेष ओढा आहे असेही नाही. वरील मार्गाच्या अनुयायांस सांप्रत चालू असणारा हिंदुधर्म जसा केवळ उपहास्य व उच्छेद्य वाटतो, त्यांत गुणाचा लेशही नसून दोषांनीं मात्र तो ओतप्रोत भरला आहे व या भरतखंडाच्या उन्नतीस तोच मुख्यतः जबरदस्त अडथळा आहे असे वाटते, तसेही पण आम्हांस बिलकूल वाटत नाही. मेकालेमिल्लुसारख्या महापंडितांनीं विचार्यांनीं क्षणमात्रही विचार न करितां आमच्या देशावर आपली चटोरपणाची लेखणी खुशाल फिरविली आहे; व तेच व्रत पुढे जगतारकांच्या प्रेषितांनीं व त्यांच्या भुलधापीस भुलून आकाशाच्या राज्याचा तुकडा ज्यांनीं आपलासा करून घेतला अशा बाटे मंडळीनें जर आज ३०।४० वर्षे कायावाचामनें करून निर्बाध चालविले आहे; फार तर काय पण आमचे देशबंधु व आमच्या हिताची अतोनात कळकळ बाळगणारे जे महाविद्वान्

व महावक्त्रे बाबू प्रतापचंद्र व साक्षात् जगद्गुरु दयानंदजी यांसही हास्यरस यथास्थित पिकविल्याखेरीज आपलें व्याख्यान रंगलेसेंच वाटत नाहीं; तर तोच श्लाघ्यक्रम पुढें चालविण्यास आमच्या निबंधमालेसच कां अडकाठी असावी ? आमच्या जुन्या लोकांत व त्यांच्या आचारांत हास्यरसाला पुष्कळ विषय आहे, हें जसें आमच्या नव्या मंडळीनें जगजाहीर करून टाकिलें आहे त्याच न्यायानें नव्या मंडळीचे गुणदोष विशेष उघडपणें आणले असतां त्यांसही वाईट वाटूं नये. बालविधवांचा दुःखाक्रोश कानांनीं ऐकवत नाहीं म्हणून शास्त्रकर्त्यांच्या व मटांच्या नांवानें नेहमीं खडे फोडून ते दुष्ट, पक्षपाती, कोत्या समजुतीचे व आपमतलबी म्हणून हांका मारायच्या व देशकार्यरूप नौकेचें सुकाणूं स्वतः हातीं धरायचें; पण पुढें लवकरच आपला कपटकोप, लोककल्याणाविषयींची कळकळ, बालविधवांस दिलेलें आश्वासन चटसारे क्षणांत एकीकडे गुंडाळून ठेवून जहाजचें जहाज समुद्राच्या तळीं बसविताना मनांत शंका सुद्धां आणायची नाहीं ! जुन्या धर्माची लाज वाटून मोठा समाज जमवून त्यांत मोठ्या समारंभानें ईश्वराविषयीं प्रेम, मनुष्यमात्राविषयीं बंधुप्रीति, वगैरे भाव पूर्ण दाखवून खळखळ रडायचें पण तेथून निघाले कीं लागलेच याच्यावर तोंड टाकण्याच्या नाशाचा उद्योग कर, वगैरे अंगांत भिनलेले दुष्टत्व प्रगट झाले त्याप्रमाणे शेंकडो कुलंगडीं जीं आमच्या नव्या मंडळींत सर्वास ढळढळीत दिसत आहेत तींच तेवढीं लपवून ठेवण्याचें कोणी सत्यपक्षपाती व न्यायी मनुष्य पतकरावयाचा नाहीं. या उपहासापासून उपयोग एवढाच आहे कीं जे लोक इतःपर देशहिताच्या उलाढालींत पुढारीपणा घेऊं पाहतील ते पूर्वाप्रमाणे खुशाल मौजेखातर तें काम हातीं घेणार नाहींत. आमच्या बुद्धीनें आम्हांस जें खरें भासलें तें जाहीर करण्यास आम्हीं कोणाचेंही भय किंवा धाक मनांत तिळभरही बाळगणार नाहीं. ”

(३)

‘ विनोदमहदाख्यायिका ’ या सदराखालीं ३७ व्या अंकांत ‘ नवी प्रीत ’ या मथळ्याखालीं पुढील गोष्ट दिली आहे:—

“ आम्ही भरतखंडवासी लोक अर्धेमुर्खे रानटीच आहो व आम्ही आपल्या बायकास पशूप्रमाणें वागवितो हें त्याचें एक मोठे प्रमाण होय,

१ पाश्चात्यांची समजूत ! पुढील गोष्टीवरून जॉन्सनचे वर्तन आमच्या धारलेल्या स्त्रीजितबंधूसीं कितपत जमून होतें हें सर्वांच्या लक्ष्यांत सहज पाहण्यावांचून राहणार नाही ! ख्रिस्ती लोकांचा पाणिग्रहणविधि देवळांत होत असतो. त्याप्रमाणें नेमलेल्या दिवशीं प्रस्तुत वधूवरें कांहींसें दूर उरून होते तिकडे घोड्यावर बसून निघालीं. त्या प्रसंगींचा वृत्तांत खुद्द जॉन्सननें आपल्या प्रिय शिष्यास येणेंप्रमाणें निवेदन केलाः—‘ माझ्या बायकोनें जुन्या कादंबऱ्या पुष्कळ वाचल्या होत्या, व त्यांनीं तिचे डोके फिरून तीस असें वाटूं लागलें होतें कीं बायको बाणेदार म्हटली कीं तिनें आपल्या नवऱ्यास दारच्या कुन्याप्रमाणें वागविलें पाहिजे, असें करील तरच ती बायको ! असें वाटून तिनें मला प्रथम सांगितलें कीं, तुम्ही घोडा फार जलद हांकतां, माझ्यानें तुमच्याबरोबर येववत नाहीं. हें ऐकतांच मीं लगाम आंखडला व हळूहळू चालायला लागलों. पण ती म्हणत्ये काय, अहो ! किती हळू चालणार तुम्ही ? तुमच्याबरोबर येववत येणें रेंगाळत बसावे ? हें ऐकतांच मीं तिचा मतलब जाणला व मनांत ठेविलें कीं ही एव्हांपासून डोक्यावर बसूं पाहणार ! तर हें अगदीं योगी नाहीं. मग तत्क्षणींच मीं घोड्यास टांच दिली व तेव्हांच पार पळनासा झालों. त्या रस्त्याच्या दोहों वाजूस कुंपण होतें, तेव्हां मीं वाटून गेलों तरी ही रस्ना चुकणार नाही हे मला पक्कें माहीत होतें. पुढें पुढें हळू हळू चालायला लागून ती मला येऊन मिळसें मीं म्हणलें. ती जवळ आली तों तिच्या डोळ्यांवाटे अश्रु चालले होते ! ’

(४)

अंक ४३ मध्ये ‘ भाषापरिज्ञान ’ या सदराखालीं पुढील प्रकार आहेतः—
पांढरें उखळ—या शब्दांचा उपयोग ‘ आकस्मिक धनलाभ ’ या अर्थीं करितात, जसें ‘ यंदां दुष्काळामुळे रेल्वे कंपनीचें उखळ पांढरें झालें आहे. ’ हा प्रयोग मूळचा देशावरील होय. देशावर जोडळा, हरबरा वगैरे उत्तरधान्येच मुख्यतः पिकत असल्यामुळे त्यांवरच प्रायः लोकांचा निर्वाह वारमहा होत असतो. कोंकणांतलें व मावळांतले तांदूळ यांचा पुरवठा तिकडे बेताबाताच्चाच असल्यामुळे कधीं सणासुधी तांदूळ बाहेर निघावयाचे. तेव्हां त्या दिवशीं मात्र अर्थांत उखळ पांढरें !

भिक्षांदी—हा शब्द ' झोळी, चौपदरी ' 'अठरा खुंटाची जहागीर ' या शब्दांप्रमाणें ' माधुकरी ' चा वाचक आहे—जसे ' या वयांत तुला इतका सोंगट्यांचा चाळा मग पुढें भिक्षांदी करावयाची आहे वाटते', आतां हा जो स्त्रीलिंगी ईकारांत शब्द वरील अर्थी खासा प्रचारांत येऊन व्युत्पत्तिसिद्ध शब्दाप्रमाणें भाषेमध्ये स्प्रतिष्ठित होऊन बसला आहे याची जातकुळी जर पाहिली तर काय लटपट झाली आहे ती तंढ्यांच लक्षांत येईल. माधुकन्यांचा दररोजचा भिक्षामंत्र सर्वत्र प्रसिद्धच आहे— ' ओं भवति भिक्षां देही ' (हे बाई ! भिक्षा घाल). तेव्हां ' भिक्षा ' देहि ' या संस्कृत शब्दाचें चमत्कारिक रूपांतर होतां होतां ' भिक्षांदी ' असे रूप सरतेशेवटीं होऊन राहिलें.

या शब्दावरील टीपेंत मालाकार पुन्हां लिहितात: ' अर्वाचीनकाळीं मूळ संस्कृताचा लोकभाषेत राहिलेला मागभूस काय तो वरीलच होय ! पहिल्या ' भवति ' शब्दावरून पूर्वीही आतांप्रमाणें पाककर्माकडे स्त्रियांचीच योजना असे असे दिसते. पण आतां वेळेनुसार अशी मौज होते कीं, माधुकन्यानें ' भवति ' पदानें संबोधन केले असतां पंचा लावलेला टोल्या आचारी ' भवती ' म्हणून बाहेर येतो !! '

(५)

अंक ७३ मध्ये ' सुभाषित या मथळ्याखालीं पुढील श्लोक भाषांतरासह दिला आहे:—

नैषां संध्याविधिरविकलो नाच्युतार्चापि सांगा
न स्वे काले हवननियमो नापि वेदार्थचिंता ।
न क्षुद्वेलानियतमशनं नापि निद्रावकाशो
न द्वौ लोकावपि तनुभृतां राजसेवापराणाम् ॥

“ जे राजसेवेत नियुक्त झालेले त्यांची संध्या पुरती व्हावयाची नाही, देवपूजा घड उरकावयार्चा नाही, यथाकालीं होमहवन घडावयाचें नाही, वेदार्थाचें मनन करण्यास त्यास अवकाश नाही, वेळेवर जेवण नाही, व झोपही नाही—सारांश, त्यां हकमाग्यास इहलोकच सुख लाभत नाही व परलोकीचेंही नाही. ”

पांगारकरांची पुस्तके.

१. भक्तिमार्गप्रदीपः—(आवृत्ति दहावी) हे पुस्तक अत्यंत लोक-प्रिय झाले असून महाराष्ट्रीय स्त्रीपुरुषांच्या नित्यपाठांतले होऊन बसले आहे. हे धर्मशिक्षणाची उत्तम कामगिरी करित आहे. किं. ०८ रजि. व्ही. पी. नं ०११.

२. मोरोपंत-चरित्र आणि काव्यविवेचनः—हा ६३० पृष्ठांचा ग्रंथ मोठे शोध व परिश्रम घेऊन तयार केला असून तो विद्वन्मान्य झाला आहे. यांत पंतांचे समग्र चरित्र दिले असून त्यांच्या कवितेंतील उत्कृष्ट स्थळांचे मार्मिक विवरण केले आहे. किं. रु. २०४.

३. मोरोपंती वेंचे (आवृत्ति दुसरी) :—पंतांच्या कवितेंतले विविध विषयांवरचे विविध प्रकारचे निवडक वेंचे यांत दिले असून पंतांच्या कवितासमुद्राचे आलोडन केल्याचे आयते फळ याने मिळणार आहे. प्रथम कविताशास्त्रावर विस्तृत प्रस्तावना दिली असून पंतांचे चरित्र संक्षेपाने दिले आहे. किं. रु. १०१२.

४. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजः—चरित्र आणि काव्यविवेचन. ह्यांत ज्ञानो-वारायांचे समग्र चरित्र साधार दिले असून उत्तरार्धात त्यांच्या ग्रंथांतील उत्कृष्ट वेंचे विवरणासह दिले आहेत. किं. रु. ११ र. व्ही. पी. नं रु. १०३

५. श्रीएकनाथचरित्रः—एकनाथमहाराजांचे प्रेमळ व उदात्त चरित्र यांत ११ प्रकरणांत दिले आहे. किं. ०६.

६. कविरामायणः—संस्कृत व प्राकृत रामायणे व शेंकडों स्फुट प्रकरणे यांतून उत्कृष्ट वेंचे निवडक वेंचे समग्र हे रामायण तयार केले आहे. किं. ०४.

७. पारिजात (आवृत्ति तिसरी) परमार्थविचाराची संतति उत्पन्न करणारे [axims] विषयवारीने दिले असल्यामुळे पुस्तक समजाव प ७७३०० राले आहे. किं. ०८.

८. नारदभक्तिसूत्रेः—(आवृत्ति तिसरी) हीं ८४ संस्कृत सूत्रे, त्यांचा अर्थ व त्यावरील विस्तृत विवरण पाहून भक्तिशास्त्राचा यांत सांगोपांग विचार केलेला आढळून वाचकांस भक्तिप्रेमोदधि सांपडल्याचा आनंद होणार आहे. किं. ०८.